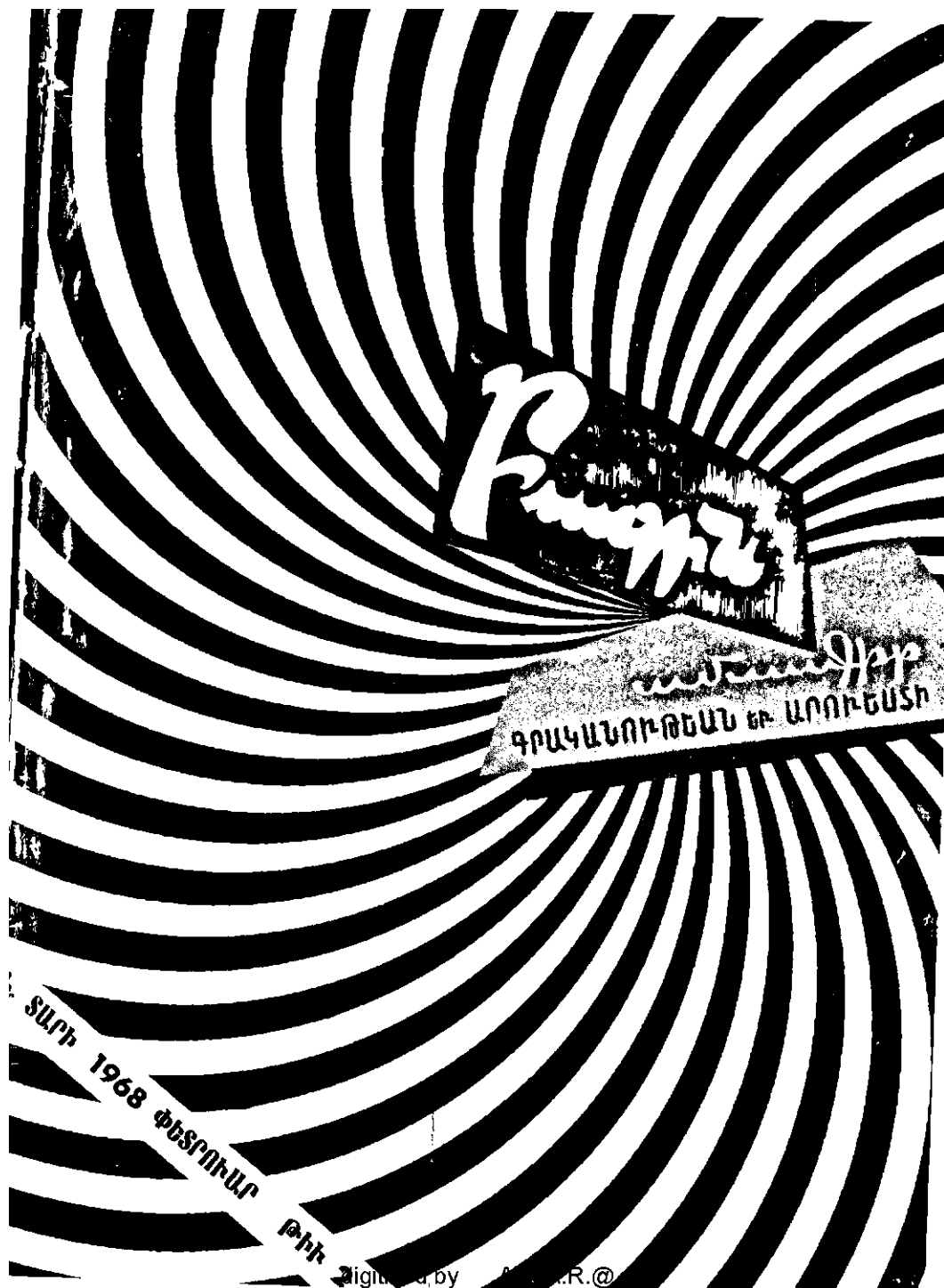

Բանասիր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՒԵՍՏԻ

ՏԱՐԻ 1968 ՓԵՏՐՈՒՄ ԹԻՒ

Digitized by R.©

پاكين
 مجلة شهرية ، ادبية وفنية علمية
 مدير المسؤول
 السيد اوتين كارتيك فزانجيان

•

PAKINE
 REVUE MENSUELLE
 LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE
 Propriétaire
 Dr. A. KAZANDJIAN

•

բւգին
 ԱՄՍԱԳԻՐ
 ԳՐԱԴԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ԵՒ ԱՐԴԱՆՑՆԵՐԻ

ԿԱՐԿԶ ԱՄՍԱԳԻՐ
 Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
 ԽՍՐԱԳԻՐ
 Պ. ՄԱՊԵԱՆ

ԽՍՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
 ԱՆԴԱՄՆԵՐ
 Յ. ԳԵՂԱՐԿ
 Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ
 Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ
 Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐԵՆ
 † ԵՅ. ՊՅՅԱՋԵԱՆ

Խմբագրութեան հասցէ

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustani,
Beyrouth-Liban

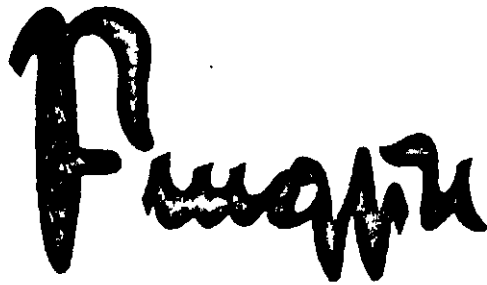
Հեռագրային թիւ 296898

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

- Ժ. ԱԹԱՐԵԱՆ
- Հ. ՅՈՂՍԷՓԵԱՆ
- Գ. ԱՃԷՄԵԱՆ
- Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ
- Ղ. ԺԻՐԱՅՐ
- Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
- ԱՐՄԱՆՏ
- Պ. ԳԱՂՈՒՍՏԵԱՆ
- ՇԱՀԱՆԴՈՒՆԵՏ
- Ա. ԱՐԵՐՈՒՆԻ
- Ռ. ԳԱՌՕՆԷ
- Մ. ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ
- ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
- Հ. ՏԱՄԵԱՊԵՏԵԱՆ
- Լ. ՄԻՐՏՉԵԱՆ
- Բ. Փ.

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Գողթի Ոկաթ՝ Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ և ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Է. ՅԱՐԻ, ԹԻՒ Յ

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1949

ԳԼՅՈՒԹ

ԺՈՐԱՅՐ ԱԹՅԱՐԵԱՆ

Գ Ր Ե Ց Է Ք . . .

Բ Ա Յ Ա Կ Ա Յ

Յիշելու զժողովրդին կ'ունենամ
միշտ, պիտի չկարենամ երբեք ճշգրտա-
րէն գիտնալ, թէ ինչպէ՞ս էր եղած որ
19... դարնան ներուպայի ճիշդ սրտին
մէջ կը գտնուէի դարձեալ:

Տեղ փոխելու ախտը, անկասկած,
անհանդարտութեան այս ահաւոր անէծ-
քը, որ օրօրոցէն իսկ բռնած է զիս,
որ կը խթանէ անդադար, հողամասէ
հողամաս կը նետէ եւ որուն պատճա-
ռաւ, ես ու այդ կայունութիւն կոչուածը
դարձած ենք իրարու ոխերիմ թշնամի-
ներ: Այս տաղնապն է, անկասկած, նոյն
այս թշնամութիւնները, որոնք նետած
էին զիս այս հեռաւոր ու օտար վայ-
րերը:

Շահ մը չկայ տալու ձեզի այն քա-
ղաքին անունը, ուր խորխուր նետած էի
այսքան անտիրակալօրէն. նաեւ ոչ մէկ

կարիք նկարագրութեան: Եւ արդէն ա-
ռինքնող ու ճարտար ոչինչ պիտի կարե-
նայի ըսել ձեզի իր մասին: Կարեւոր ոչ
մէկ բան, յամենայնպէս, եթէ ոչ այն՝
որ իմ կողմէս, վճռականօրէն ու-
րոշած էի մնալ հոն, այս անգամ: Մնալ
զոնէ այնքան ատեն, որ ինծի պէտք
պիտի ըլլար մէկ կամ երկու պատմուածք
սկսել ու աւարտել:

Մնաց որ, պէթոնի ու մարդու այս
կուտակումները, բոլորը նման են իրա-
րու: Միշտ նոյն ժխտըն է ամէն տեղ, միշտ
նոյն նողկանքը: Նոյն թշուառութիւնն է
ամէն տեղ եւ նոյն բզկտումները: Նոյն
ատելութիւններն ու պառակտումները,
որոնք կը հրահրուին ամէն կողմ ու կը
ճակատին անվախճանօրէն:

Եւ չետոյ, ի՞նչ փոյթ: Մէկու մը
համար, որ վարակուած է անհունութեան

ախտով, մէկը՝ որ ինքզինք կալանաւոր կը պահայ, ճնշուած կը զգայ ամենազեղեցիկ միջավայրերու մէջն իսկ, ինչ փոյթ նորովեալ այդ մէկուն համար որ քաղաք մը կառուցուած ըլլայ ովկիանոսի մը ափին, շրջապատէ լիճ մը կամ տարածութիւն անհունօրէն, սահման չունեցող դաշտավայրի մը տարածքին: Եւ արդէն, ի՞նչ են բոլոր ովկիանոսները, այս լիճերն ու շրայնող քաղաքները, ի՞նչ են, եթէ ոչ յուսելքող խոշորագոյններ, չարազէտ թակարդներ...:

Մնաց որ, ճամբորդին համար, ճամբորդներուն ամէնէն ճարպիկին համար, փողոցէն սրճարան ու սրճարանէն փողոց իր թափառումներուն վախճանին, իբրեւ միակ ապաստան, պանդոկներուն մութ ու յուսալքող նրբոցները կան: Միշտ նոյն սենեակներն են, անանուս, տխուր, օրոնք կ'օղակեն իր տիեզերքը, նոյնիսկ եթէ ճամբորդը կըցած ըլլար իջեալին նոյնինքն Աստուծոյ մայրաքաղաքին մէջ:

Այդ տարի, օակայն, կարծես օրէնքին սուտ խօսիլ տալու համար, կըցած էի ազատագրել ինքզինքս պանդոկներու այդ ապիկար ստրկութենէն ու զացած պատապարտած ծեր ու ազնիւ կնիւյս մը մօտ, փոքրիկ ու սիրուն իր տանը մէջ, ուր կը բնակէր ան իր ազնիւն հետ, քաղաքին մերձակայքը:

Այս տուններէն ամէն մէկը արուեստի պզտիկ դուռնի-գործոց մըն է կարծես, որոնց կը հանդիպինք յաճախ հին հողամասի հին ոստաններու հովանիին տակ: Զուարթօրէն կը փթթին անոնք, ծաղկած պտերակներու պէս, պարտէզի մը ճիւղ անկիւնը կամ պարտէզով շրջափակուած, իրենց կարմիր կոմիներէ գլուխները ցըցելով դէպի երկինք, տեսակ մը անիրական վայելութեամբ, անիրական շնորհքով: Անոնք են անկասկած որ օրինակ ծառայած են բոլոր քարթ-փոսթալներուն: Եւ ինչո՞ւ զարմանալ, երբ մարդ ուզէ փակուիլ այնտեղ, ուզէ մնալ յաւիտեան:

Յիւսիս ժերթրութիւն, (այսպէս կը կոչուէր իմ ազնիւ տանտիրուհին), Յիւսիս

թրութիւն ընդարձակ սենեակ մը յատկացուցած էր ինծի, առաջին յարկին մէջ, տան ամէնէն գեղեցիկը, ըստ իրեն: Իր եւ իր հանգուցեալ կողակիցին անձնական սենեակն էր եղած աստիկա, եւ ուր պտուաւ չէր կըցած մտնել այն օրէն ասդին, երբ ամուսինը սրտի կաթուածի մը զոհ գացած էր այնտեղ, տարի մը առաջ: Եւ այդ տխուր թուականէն սկսեալ, Յիւսիս ժերթրութիւն հաճանքած էր զետնայարկը ու զբաղած վերի սենեակով, միայն ու միայն ընդհանուր մաքրութեան օրերուն:

— Կը տեսնէ՞ք, կը տեսնէ՞ք, — կ'ողբար անընդհատ խեղճ կիներ, երբ տունը շրջապայել կու տար ինծի, — մեղք չէ՞ միթէ, պարոնս, այս դատարկ սենեակները... այս պարապը, լռութիւնը...

Եւ անսահման հառաչանք մը զսպելով:

— Եւ ըսել որ բազմանդամ ընտանիք մըն էինք մենք ալ, — կը շարունակէր ան տրտում շեշտով մը, — ըսել որ այս տեղերը, պայթելու չափ լեցուն էին... պոռչառութեամբ կար, խնդութեամբ կար, անվերջ իրարանցում կար, մինչդեռ հիմա... այս ամայութիւնը, այս լռութիւնը... կը տեսնէք, այնպէս չէ՞... կը տեսնէք...

Կը տեսնէի, անշուշտ որ կը տեսնէի: Կը տեսնէի որ այս վայրը զբանջելի յարմարութիւններ ունէր: Այս լռութիւնն ու խաղաղութիւնը, որոնց մասին կը զանգատէր ազնիւ պատուը, փոխանակ խրտչեցնելու, կը գրաւէին զիս աւելի: Խաղաղութեան ամէնէն հազուադէպ տեսակն էր այնտեղ եւ իտէալ լռութիւն մը մէկու մը համար, որ կը մտադրէր գրել, տխրատանք մը դուռնի հանել:

Վարանում չկար, ներկայացուած այս սենեակը սքանչելի ապաստան մըն էր, ուր պիտի կարենայի հիւրասիրել մոռաններուն ամէնէն քմահաճները: Ուր սիրտի կրնայի ուզածիս չափ ու ազատօրէն լսել, փայլալից զանոնք:

Երեկոյան վերադարձայ ուրեմն պայուսակներով: Բայց հազիւ ոտքս սեմին դրած՝ փաթուցեայ հետանալ: Փոխանակ քնքարիկով, փառաբանող խաբ-

տեսչութեամբ զեղեցիկ աղջիկ մըն էր, որ այս անգամ դուռը կը բանար: Մտածեցի որ անպայման սխալած էի, սխալ դուռ փակած ու կը պատրաստուէի մեկնել չեմ գտնուիր կակաղելով, երբ անդրադարձայ յանկարծ, որ երիտասարդ աղջիկը բարձրաձայն կը խնդար: Յաղթակազմ տղայ մըն ալ կար իր քով, որ կը ժպտար անպատկառօրէն:

— Բայց այստեղ է... այստեղ է, սկսաւ դիմ փնտհեցնել խարտիչահեր էակը... ժաշէ՛ք, խնդրեմ... Հրամեցէ՛ք, մտէ՛ք...

Եւ անմիջապէս որ դռնէն ներս կը մտնէի.

— Ես Հէլկան եմ, — աճապարեց ըսել ինծի, — իսկ պարտնը՝ Քարլ կը կոչուի, դպրոցական ընկեր մը... մայրս կտրեւոր դործ մը ունէր կատարելիք, պատւիրեց ինծի որ սպասեմ ձեզի... Այս կողմ խնդրեմ, այս կողմ, եթէ կը հաճիք...

Ինք եւ իր ընկերը փութկոտօրէն փարեցան պայուսակներուս, տարին դանոնք մինչեւ սենեակը որ վիճակուած էր ինծի եւ ուր խորտեալ աղջիկը արապօրէն դործի լծուեցաւ վերջին կարգ ու կանոն մը զննելու համար: Վարադոյրները դոցեց, անկողինը կարգի դրաւ եւ չուղեց հեռանալ ապահովօրէն գետնալէ առաջ, թէ բան մը չէր պակսեր ինծի:

— Սեղան մը, — ըսի, — եւ մէկ աթոռ, ահա ինչի պէտք ունիմ ու նաեւ, մէկ խնդրանք... պատուիրեցէք որ սենեակովս դրադուողը ձեռք չտայ երեք թուղթերուս: Նոյնիսկ եթէ գետնները գտնէ զանոնք...

— Օ՛հ, այո՛, թուղթերը... Թուղթերը, — յարեց աղջիկը մեկնելու ատեն, — ես պիտի ըլլամ կամ մայրս ձեր սենեակովս դրադուողը, մի՛ մտահոգուիք, ուշադիր կ'ըլլանք:

Անմիջապէս որ մեկնեցան աղջիկն ու աղան, հապանալով տեղաւորեցի բոլոր գոյքերս: Բացի գրածքենս, շարեցի թուղթերս, կարծես պատրաստ պահելու համար առաջին իսկ կանչին... ու յետոյ, կեցցէ՛ ազատութիւնը... Սպրդեցաւ արագօրէն դէպի փողոց, տուի ինք-

դինքս ամբողջովին անծանօթին ու խորհուրդներուն, որոնք կը կանչեն քեզի անդիմադրելի կերպով այն առաջին իսկ վայրկեանին, երբ ոտք ես կոխած օտար երկիր մը, օտար մէկ ըստէս:

Հաւ մը զուարճանալ էր միտքս, յետոյ աւելի լաւ ու աւելի լրջօրէն կարեւոր աշխատելու համար:

Բայց ի՞նչ ազատագրում, Աստուած իմ, ի՞նչ անհոգութիւն, երբ տնտեսութիւնը ես: Որքա՞ն ազատ կը զգաս դուն քեզ, որքա՞ն անկաշկանդ, որքա՞ն ինքզինդ. քու տէրդ կը զգաս ու նաեւ տիեզերքին, երբ կը ճամբորդես...

Յաջորդ իրիկուան, երբ ճամբայ ելած էի դէպի նոյն ազատութիւնները, դէմ յանդիման դառայ ինքզինքս Հելկայի հետ, որ դպրոցէն կը վերադառնար, ընկերակցութեամբ միշտ նոյն ընկերոջ:

— Ո՛հ, բարեւ, — ըսաւ ան, անսօսիլ ազնուութեամբ, — դո՛ւրս կ'ելլէք արդէն: Եւ մենք որ կը մտածէինք աւելի լաւ ծանօթանալ իրարու...

— Բայց... խնդրեմ, — պատասխանեցի, առանց սակայն զորմանք քողարկել կարենալու, — այդ ի՞նչ լաւ բան պիտի ըլլար... բոլոր հաճոյքը...

— Ոնդիրն այն է որ Քարլը, — ընդմիջեց խարտիչահեր ցոյց տալով իր ընկերը, — ինք ալ մոլեռանդ մըն է դրախտանութեան... կը փափաքէր տեսնել ձեզ, խօսիլ ինք ալ ձեզի հետ...

— Ուրեմն լատ պարզ է, — պատասխանեցի, — պարզապէս կը մնայ որ հրաւիրեմ ձեր երկուքը միասին դուրս ելլիլու: Կու գաք երբ յարմար է ձեզի, կը ճաշենք միասին ու կը խօսինք որքան կ'ուզէք...

Յաջորդ օրն իսկ դուրս ելանք, Շաբաթ իրիկուն մըն էր: Փափաքեցայ զիրենք սրճարան ու հռչակաւոր ճաշարան մը հրաւիրել, սակայն Հէլկա ընդդիմացաւ եւ ինք առաջնորդեց զիս համեստ ու պարզ մեկնելու մը, որ ուսանողներու մտերմութիւնը կը վայելէր:

— Աւելի հանդիստ կ'ըլլանք այստեղ, — ըսաւ Հէլկա, — կրնանք խօսիլ աւելի ազատ:

Եւ հազիւ թէ նստած էինք, հարցումներու տեղատարափ մը սկսաւ թափիլ իմ վրաս: Երիտասարդ տղուն կողմէ, իմացական կարողութեանց ցուցադրութիւն մըն էր պարզ, իր ումբարած նորազոյն հմտութեանց տեսակ մը շատ ակնհերեւ հրապարակումը, մինչդեռ ազդիկը... պարագան թալրովին տարբեր էր աշտեղ: Ձէի ուշացած նշմարել իր մօտ տեսակ մը խօլ հետաքրքրութիւն, այլ տեսակ մը թաքուն, քողածածուկ հիացումը, որմէ պէտք է զգուշանալ, որմէ պէտք է միշտ փոխել: Կար աղջկան մօտ չխոստովանուած տեսակ մը սուր պաշտամունք բոլոր գրուած բաներուն հանդէպ ու նաեւ գրողներուն:

— Այդ ամբողջը որ կը գրէք,— ըսաւ ինձի աղջիկը,— ամբողջ մեր պատմութիւնները, կ'առնէք զանոնք... ըսել կ'ուզեմ... մեզի պատահած բաներ են տնոնք... գուռ այդ ամբողջը ապրած էք անուշտ... թէ ինչպէս...

— Այո՛, այո՛,— շարունակեց երիտասարդ իր ընկերը,— կ'ուզէինք գիտնալ... շփոթանց հետաքրքրական է ատիկա...

— Բայց ի՞նչ կարեւորութիւն,— փութացի պատասխանել, հարցումները կանգնեցիւ յոյսով,— կարեւորը գրելն է...

— Այո՛, սակայն,— շարունակեց այլեւս ինքնաբերաբար աղջիկը,— սարսափելի փորձառութիւն ունեցած էք անշուշտ դուք... ապրած պէտք է ըլլաք անշուշտ... ըսել կ'ուզեմ... տանջուած նաեւ...

Որքան ջգայնացուցիչ է սակայն այս մեծի հետաքրքրութիւններ գոհացնելու պարտաւորութիւնը, որքան վիրաւորական: Կարծէք մեր ձախորդութիւններով հանդէս սարքել ուզէին, կարծէք ուզէին որչափ կտրատել մեզ:

— Թողէ՛ք իմ անձս մէկդի,— ջլայնացայ ես,— բան չկայ այդ մասին ըսելիք: Բայց եթէ կ'ուզէիք գիտնալ, մեր ուզածը եթէ այն էր՝ որ մեզի յայտնեմ, թէ ինչո՞ւ կը գրեն մարդիկ, լաւ ուրեմն, ըսեմ մեզի, որովհետեւ պէտք եղածին պէս չեն կրցած խօսիլ... չեն

կրցած գործել այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս կ'ուզէին... որովհետեւ բան մը պակասած է իրենց, սաստկօրէն պակասած... որովհետեւ բան մը խայթած է գրենք, բան մը խածած, ցաւցուցած:

— Այո՛, այսպէ՛ս է,— վերսկսայ ես առանց իրենց առիթ տալու որ խօսին,— մարդիկ կը գրեն, որովհետեւ չեն կրցած գիտադրել գրելու փորձութեան եւ ոչ թէ, եւ երբեք անոր համար որ լաւ ապրած են եւ կամ փորձառութեամբ լիցուն: Աւելի ճիշդը՝ ուրիշներու կեանքն է... ուրիշներն են ապրած, ուրիշները օգտուած, երբ ինք, գրողը միայն կը դիտէր... կ'անցնէր:

— Ա՛հ, այո՞... այդպէ՛ս է... իրա՞ւ ապրէս,— ընդմիջեց խաբարիչուհին, ապահար ու սկսաւ դիտել զիս զարմանալի մէկ նայուածքով: Իր աչքերը յառած մընային վրաս անակնկալ յայտնութիւն մը գտածի նման:

— ...Բայց այդպէ՛ս է... ճի՛շդ այդպէ՛ս,— վերսկսաւ ան, զապարէ մը հոտը,— ապրած ըլլալ... շարժարուած ըլլալ... ուրիշ բան չէր իմ ըսածս ալ:

Յետոյ շատ բաներ ըսին իրարու, աղջիկն ու տղան, արձակէ ճառեցին, բանաստեղծութենէ նաեւ: Պօսեցան իրենք, խօսեցան: Մինչդեռ ես... արդէն կառուցած էի գեղեցիկ պատմութիւն մը, իրենց երկուքին մասին:

Գաղտնի մէքսիկով մըն էր կարծես, որ անմիջապէս գործի լծուած էր իմ մէջս տեղ մը, եւ որ արագօրէն նոր պատմութեան մը ուրուագիծը կ'երագործէր, ունենալով խօսակիցներս իրր գլխաւոր դերակատար:

Տղան՝ հուսկու, գեղեցիկ ու խելացի, օթտուած: (Ամէն պարագայի, այսպէս կը մտածէի ներկայացնել զինք. կարելի է նոյնիսկ ըսել որ չքաւոր, աղքատիկ ընտանիքի զաւակ էր ինք, որ պէտքի այս մեծուկ կարենայի տւելի ընդարձակ լահագործումներ ընել): Ամէն մարդի մէջ ու ամէն տեղ փայլուն է ան, դասարանին թէ խաղաղարին մէջ յաջողութիւններ կ'արձանագրէ միշտ: Բայց կ'աշխատի նաեւ չարաչար, կը վստահ

ինքզինք գիշեր ու ցերեկ, լաւագոյն ապագայի մը ի խնդիր: Ապագայ մը իրեն համար ու իր խօսեցեալին նոսի... Եւ ինչո՞ւ ոչ, ամբողջ մարդկութեան բարեքին համար:

Ահաւասիկ ինչ կը վերաբերի հերոսին:

Հերոսուհին, ինք... Քաղցր, ազնիւ ու ժողովական իզուրիւնը, ամենափափուկ ու ամէնէն զգլխի իր արտաքինով: Ան զաղտնօրէն կապուած է իր փառաւորը՝ կերով... Իսկալ կեանքի ընկերուհի մը, համակերպող, հնազանդ: Եւ ամբողջ կրակ, ամբողջ բոց:

Եւ ահաւասիկ որ արգելքներն ուղեւորը կը սկսին միջամտել... Պատահար մը, մէկ ուրիշ մը: Մրցակից մը, մրցակցուհի մը եւ արդէն պատմութեան մարտին կ'առնէ, կը թանձրանայ: Կը սնայ միայն նստիլ զրամեքենային առջեւ, յանձնել ինքզինք գիշերուն, կը մնայ միայն ինքզինք յանձնել... զոտիքին:

Մէկէ աւելի անգամներ հրուիւրեցի Հելկան ու իր ընկերը այդ նոյն պզտիկ ճաշարանին մէջ, զաւելի լայն ծանօթութիւնները աւելիով լայնցնելու պատրուակով, անկասկած, բայց հետապնդելով նուազ սիրելի ու մանաւանդ շատ աւելի նուազ անմեղ նպատակներ: Ոչինչ այնքան հրապուրիչ է, որքան ուրիշ անհատի մը աշխարհին մէջ կարենալ սուղ-ւիլը, օտար ու նոր ինքնութիւն մը խուզարկելը:

Իրիկուն մը, առաջնորդեցի նոյնիսկ գիշերն է նոյն այն քաղաքէն, ուր վերջերս սովորութիւն ըրած էի յաճախել: Շատ օրինաւոր քաղաքէ մը չէր ան եւ ուր երեք պիտի չյանդգնէի տանիլ գիշերնք, եթէ Հելկան յամառօրէն պնդած չըլլար:

Եւ կարծիքի տալով հանդերձ որ սաստկօրէն կապուած էի եւ իրենց, որ իրենց ներկայութեան կարօտն ունէի, հասկցնելով հանդերձ որ իրենց բարեկամութիւնը ճշող անհրաժեշտութիւն մըն էր դարձած այնչեւ ինծի համար, կ'աշխատէի նոյնիսկ իրենց յետին նաշ-ւածքները լրտեսել... Իւրաքանչիւր իրենց թառը, իւրաքանչիւր նախադասու-

թիւնը կը քաղէի դադարօրէն: Իրենց նոյնիսկ ամենապարզ մէկ խնդրանքը ու շաղրութեանն առարկայ դարձուցած էի, իրենց նոյնիսկ լռութիւնը: Պիտի չվարանէի երբեք օտնայ-ներու շարժարանքին ենթարկել գիշերնք, պատմութեան օժտելու համար աւելի համով մածրամասնութիւններով:

Դիւրին բան չէ, հաւատացէ՛ք, դրամեքենայ մը կերակրելը... Աւելի զօռաւոր է ու աւելի տաժանելի, քան բազմանդամ ընտանիքով մը բեռնաւորութեամբ ըլլալը: Յաւիտենական անօթութիւն մըն է այս դժոխքի մեքենային անօթութիւնը, ախորժակ մըն է, որ ոչինչով չի դահանար: Յետոյ կան թուղթերը, մանաւանդ թուղթերը, երբ կը սկսին աչքիդ առջեւ կատաղեցնող ճերմակութիւններ պարզել...

Եւ յետոյ, շատ յաճախ, միտք ըստածը յամառօրէն ջորիանալ կը սկսի: Ինչպէս գիտէ մեղկանալ, ինչքան կը թանձրանայ ան, որքան շուա կը ծանծաղի, կը լղկի, երբ ինքզինքը ապահովութեան մէջ զգայ: Ոչինչով կը գոհանայ, անիծեալը, ունայնութեամբ կը սկսի սնանիլ ու տխրաւորութեամբ: Անպէտք, հատարակ կը դառնայ յանկուծ, երբ դադարէ գիշեր մտրակելէ...

Հելկային ու իր ընկերով հետ սկսած էի տեսակցիլ միշտ աւելի շատ յաճախ եւ աւելի մեծ հետաքրքրութեամբ: Մեր փոխ-յարաբերութիւնները թափանցած էին արդէն բարեկամութեան սահմաններէն բաւական ներս: Կամակատար նորութիւններ կը դեզերէին արդէն մեր երեքին լուրջ, ինչ որ լայնօրէն կ'օգտաւորուէի միջին իրենց մտածումին խորունկները կարենալ մտնելու համար: Բայց գիշերի մը պէս կրնայի կարգաւ զանոնք հիմա, սակայն տխրութեամբ կ'անդրադառնայի որ հակառակ այս ամբողջ գիշերութիւններուն, դրամեքենան ոչինչով չէր օգտուեր այս լայն պատեհութիւններէն:

Ձրօ Ժերթբութ, իր ազնիւ Հելկան ու Քարլ ըստած բարեկամը իրենց ամբողջ անցեալով եւ ապագայով հազիւ կըցած էին թոյլ տալ որ քանի մը էջ

մրոտեմ: Իրականին մէջ, չորս թշուառ էջեր եւ ուրիշ ոչինչ:

Երկու շաբաթ անցած էր արդէն, երկու լման շաբաթներ, այստեղ հասած օրէն ի վեր եւ... չորս էջ, չորս յիմար բարբառներ, ծեր ալիքի մը մասին, որ անցնայի ալպոմ մըն է մի միայն, որ կը ախրի, կը դանդաղի անդադար: Թարմ աղջկայ մը մասին, մանկութենէն սողիւ դուրս եկած, որ ոչինչով կը սքանչանայ, զոր ամէն բան կը հմայէ: Եւ վերջապէս տիմար ուսանողի մը մասին, որ պատրաստ է սիրահարելու իրեն ջուռոյ առաջին իսկ փէշերուն: Այս ամէնը բաւական էն անմահութիւն շահելու համար, փառք ու դափնիներ շահելու համար...:

Ոչ, յստակ էր այլեւս ամէն բան, պատմութեան կը ճապարհէր: Մերթ Թրո ժերմութիւնն էր, որ ճեմել կու տար զայն անցեալի մութ երաժշտութիւններուն մէջ եւ մերթ միւսինն էին, Հելկան ու իր կամակատար ասպետը, որ ընչառապա կ'ընէին, կը խնդէին պատմութեան զարգացումը հովերգութեան մը տափակութիւններուն մէջ:

Եւ պատմութեան խրատ կը մնար չորս սովահար էջերու երկայնքին, այս խամսեղիկ դերակատարներու յանցանքով, որոնք չէին գիտեր նուազագոյն շարժում մը իսկ բեմադրել, որոնք չըշմած, խառնշուտած կը մնային կապը կտրած խամսեղիկներու նման:

Եւ ուրեմն, որպէսզի դործս բոլորովին ընկզմելէ ապաստեմ, որպէսզի դործս փրկեմ ու աստ իրեն ինչ-որ քիչ մը կենդանութիւն ու շարժում, որոշեցի ես ինքս անձամբ նետուիլ կրկէս... Պատմութեան խրատովին նոր շունչ ու նոր ուղղութիւն տուի, խնդ ու զժրաստ գրադէտ մը հանդէս հանելով՝ «Յրագէտի մը խոստովանութիւնները» շունչալից վերնագրին տակ:

Ինչպէս որ ուսերը կը հիւսուէին այս անգամ երիտասարդ գրողի մը անձին մասին, որ եկած էր հեռաւոր ու ան-

ծանօթ քաղաքի մը մէջ ու խնթի պէս սիրահարուած իր տանտիրոջ աղջկան: Այն աստիճան, որ այլեւս մոռացութեան

(վերջը յաջորդով)

տրուած էին իր սիրելի բոլոր ծրարները, զիր ու գրականութեան նկատմամբ...:

Բայց աղջիկը ինք, ազնուութեան իր սուրբերը տալով հանդերձ, ստո անտարբերութիւն ունի այս մանր ու փուռ բաներուն հանդէպ...: Բոլորովին նուիրւած է իր գլուխին ու դասերուն եւ անոնցմէ դուրս ելէ պզտիկ ուշադրութիւն մը ունի՝ այդ ալ վերջերս այրիացած իր մօր համար է ու վստահաբար... դըպրոցական իր ընկերներէն կայտառ մէկ տղու մը, որ միշտ իր հետն է, որ իր քովէն չի հեռանար:

Եւ մեր անբախտ գրադէտը կու տայ ինքզինք ալքովին, փնտրելով անոր մէջ իրեն զլացուած քաղցրութիւնները եւ նաեւ սփոփանք ու համբերութիւն: Կը սկսի հոն փնտրել ուրիշ շատ մը բաներ, նաեւ շաքարի մը պէս խմելով, ասանց սակայն իր ցաւերուն մեղմացում մը դտնելու: Կը դեգերի, գինեատունէ-գինեատուն, կը քաշկոտուի անկումէ-անկում: Կը խմէ, կ'արբենայ մինչեւ յետին թշուառութիւն, քայքայում...: Եւսայն... եւսայն...

Քանի մը ժամ բանեցին ինծի պատմութեան իր անեղներէն դուրս կարենալ բերելու համար: Քանի մը նիստով, պատմեցնաս կրցաւ չորսով բազմապատկել առաջին չորս էջերը, զորս լուսին արագօրէն, համադամ ճաշի մը պէս: Եւ յետոյ... պատմութեան վերջապէսը նետեցի ու պրծաւ գնաց, այդ տաղտուկէն ազատեցայ, ծերմակ կողք մը անցուցի անոր, գրեցի վրան «Յրագի մը խոստովանութիւնները» ու սեղանին մէջ անկիւնը շարտեցի զայն:

Ժ. Ա.

Ի՞նչ ԱՆԵՄ

Ի՞նչ յայտնով էեզ խաբեմ,
 Ինչպէ՞ս օրքեմ ցաւք քա-
 Վարդերը փուշ իմ դառել,
 Ետեքըրը քոյմ իմ դառել:
 Ի՞նչ երգերով էեզ խաբեմ,
 Ինչպէ՞ս մեղմեմ վիշտը քա-
 Ո՞ւմ մօտ վիճակդ պարզեմ -
 Աշխարհը նեմզ է, ճանմ:
 Շուրքդ դաւ կար - չիմացար:
 Դառնակ խազ կար - չիմացար:
 Պարզութիւնդ հեղմեցիմ -
 Շուրքդ դաւ կար - չիմացար:
 Ի՞նչ յայտնով էեզ խաբեմ,
 Ինչպէ՞ս ցրեմ վիշտը քա-
 Յուրտ օրերում այս դժխեմ,
 Ի՞նչ օրերով էեզ օրքեմ:

ՄՈՐՄՈՒՔ ՈՒ ՃՆՈՐՔ

Էս լէմ աւ յի աշխարհում,
 Ազմուկներում, յորդ աւ սիմ,
 Քա կարօտմ է տառերում
 Անտարանիք իմ ուղիմ:
 Խօլ մրրիկ է ճիւղեղէմ,
 Ու գիշերմ է տառերում:
 Դարձիք իմ մօտ աւ ճարէմ
 Վատիք լոյսերմ իմ հագում:
 Դա մի հեռափ տրեւտ,
 Դա լուսնիկմ, ամառամիմ,
 Դա իմ մարմնի աւ կարօտ -
 Յայք աւ ցնորք ամմեկիմ:
 Համբ աւ հաշմաղ այս մաքում,
 Գիշերում այս դառմ աւ խոր,
 Քա կարօտմ է օրքում,
 Երազներա լուսաւոր:

ՀԱՅԿ ՅՈՎԻԹԻԱՆ

Քեհրաւ

ԳԷՈՐԳ ԱՃԷՄԵԱՆ

ԼՈՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒԱԳ

Հիմ վարժութեամբ մը գոցեցի սենեակիս դուռն ու պատուհանները ու խռովքս յանձնեցի պատերումն եւ առաստաղին: Տարիները ոչինչ փոխած էին արդարեւ, մինչդեռ ես կը կարծէի, թէ փոխուած եմ արդէն ու համ-դարտած, խաղաղած: Պատանութիւնը յուշ մըն էր ինծի համար, իսկ ե-րիտասարդութիւնը՝ խոյս տուող տենչ: Բայց եւ այնպէս նոյն խռովքն էր, նոյն տագնապը՝ որ կը չարչարէր զիս ու կը սպառնար՝ զիս կատաղու-թեան տենդով վարակելու աստիճան:

Կեանքս ամբողջ առանձնութենէն փախուստ մը եղած է, ու միշտ ալ սակայն ինկած եմ առանձնութեան ծուղակին մէջ՝ թերեւս գիտակցաբար, ու յանձնուած ամօր միութեամբեան: Այս ալ՝ առանձնութեան մէջ ա-ռանձնութենէն փախչելու համելուկ: Նմանօրինակ վիճակի մը մէջ էի, երբ կատաղութիւնս վերածուած այլեւս բիրտ ուժի, զիս կը լարէր բարե-կամներու ու զատկներու դէմ ու կեանքը կը դարձնէր անտանելի: Յա-րստու կռուի մէջ էի՝ եւ ինծի եւ շարժներուն հետ: Քանզում ըսմ մը կար, գազանիմ մը, գոր չեմ կրցած լուծել տակաւին, ու կը չարչարուիմ, կը տագնապիմ:

Այս խոստովանութիւն մըն է, որ կը վերաբերի ամենաինքն, այս պա-րագային՝ ինծի: Արդարացումի կամ չճշմարտի հիգ չկայ ասոր մէջ, ու ես ալ չեմ գիտեր, թէ իւրաքանչիւր անհատ ինչու՞ պիտի չկարենայ այդ համելուկը լուծել ինքն իրմէ մերս: Բայց այս է կացութիւնը: Մեղադրելի կամ այլապէս: Ըմբռնելի կամ ոչ: Ու կ'արձանագրեմ զայն հետեւաբար: Պէտք է արձանագրեմ, որպէսզի օր մը կարենամ ձերբազատուիլ այս տա-ռապանքէն, որ կը սպաննէ զիս քիչ մը ամէն օր:

Եւ այնպէս՝ խռովքս յանձնած պատերումն եւ առաստաղին, տարի-ներ ետք նոյն կռիւն էր, գոր կը մզէի եւ ինծի դէմ: Հիւանդ էի, անհամ-գիստ: Ձէի կրնար նստիլ, չէի կրնար պառկիլ կամ ճնամալ, ծիւծի կամ կարդալ. այլ միայն կը ֆալէի սենեակին մէջ խուճապահար մարդու մը նման՝ եւ ինձմէ սարսափահար: Բան մը կը պատահէր ինծի, բան մը կը կատրուէր, չարք ու փշուր կ'ըլլար ինձմէ մերս, ինչպէս կը կոտորուէր միայն ու չէր ֆանդաւր: Սարսափահար, այո՞, սարսափահար խելագա-րութենէս, կը ֆալէի կամ կը վազէի այդ պզտիկ սենեակին մէջ, ուր ֆալել

նայնիսկ կարելի չէ: Կ'ուզէի լալ կամ պոռալ, ինչպէս ըրած էի անցեալին մէջ յաճախ, ու մեղմացնել այդ մրհախարազ ցաւը, որ զիս հալի վերածած՝ կը գամէր անկարողութեանս ոլորտներուն նիշդ կեդրոնը:

Ու ժամեր հոգ, կը յիշեմ, ժամեր հոգ միայն սենեակիս դուռը քացւեցաւ ու պզտիկ, սիրուն գլուխ մը ինկաւ դրան նեղքին մէջ: Ազդիկս էր, զոր չէի կրնար ճանչնալ այդ պահուն, բայց յորում կը նայէի անպայմանօրէն, որովհետեւ նայաւածքս բռնած կըցաւ ըսել.

– Կոմիտաս...

– Ի՞նչ Կոմիտաս:

– Կոմիտաս կ'ուզեմ լսել, – խօսեցաւ իւրայայտուկ համարձակութեամբ մը, եւ՝ անտեղեակ իմ տագնապիս.

– Ձեռ կընար:

– Ինչո՞ւ:

Շատ պարզ, խստապահանջ ու քննադատող ինչաւ մը իրմէ, եւ ինձմէ՝ մտայլ արտայայտութիւն մը: Այդ ինչուն բնականաբար անհամդուրժելի էր ինձի համար այդ պայմաններուն մէջ, բայց որովհետեւ ես եւ զաւակներս ընկերներ հղած ննջ աւելի՝ ճան հայր ու զաւակ, ամօր աչքերը զարնացած մայեցան ինձի ու յետոյ՝ ծիծաղեցան: Ամենապահանջ կամ ազատութեան ծիծաղն էր այդ աչքերունը, որ կը յանդիմանէր հիմա:

– Առանձին կ'ուզեմ ըլլալ: Մի խանգարեր, – ըսի վերջապէս:

– Կոմիտասը չի խանգարեր, – յամառեցաւ այդ տաք տարեկան աղջկան անմեղութիւնը:

– Բայց կ'ուզեմ առանձին ըլլալ:

– Առանձին կրնաս ըլլալ: Դուրս գացէ՛: Բայց ես ալ կ'ուզեմ Կոմիտաս մտիկ ըմել:

– Ինչպէ՞ս:

– Դուրսէն:

– Ինչո՞ւ, – այս անգամ հարցուցի ես:

– Որովհետեւ դաս պիտի սորվիմ:

– Առանց երաժշտութեան դասերդ չե՞ս կրնար պատրաստել:

– Առանց Կոմիտասի՝ ո՛չ:

– Այս գիտն ալ նո՞ր է:

– Քիւտ չէ: Քեզմէ արեւելացի:

– Ես դաս սորվելու համար Կոմիտասի պէտք չունիմ, – կ'ըսեմ, – բայց կը զգամ որ համոզիչ չէ պատմաւարանութիւնս:

– Բայց դուն դաս չունիս:

– Լա՛ւ, գացէ՛ տա դուռը, – կը համակերպիմ:

Դուրս գացուեցաւ եւ ես շնչեցի վերստին, բայց տեղաւորեցի նստ սկաւառակը ձայնասփռող մեքենային վրայ: Պատահմամբ միայն սկաւառակներն ու ձայնասփռուր կը գտնուէին այս անիծեալ սենեակին մէջ:

Երաժշտութիւնը չէի լսեր: Թէեւ տուեալ պայմաններուն մէջ աւելի եւս պէտք է ջգագգոտէր զիս երաժշտութիւնը նայնիսկ: Որովհետեւ բացարձակ խզումի տեղ մըն էր իմ այդ պահուն, անջատումի իզձ՝ իրաւանութեամբ աշխարհէն եւ ամօր գիտակցութենէն: Միտքը սպաննելու, խեղդելու պահանջ: Բայց զարմանալիօրէն խնայուած էր ինձի այդ յաւելեալ ապակեդրամացումը, եւ այս՝ երաջէ մըն էր: Կոմիտասը չէր խանգարեր զիս:

Յետոյ խաղաղութիւնը իբրեւ, քեւածեց սենեակին մէջ ու սփռեց իր

հովանին մոյնիսկ իրերում վրայ: Ի՞նչ պատահած էր յանկարծ: Նայեցայ շուրջս: Նայն սենեակն էր, մայն իրերը, պատերը, առաստաղը: Ու ես էի՝ մոյն օտարաբանար մարդը, որ ժամերէ ի վեր կ'օրօրէր խելագարութիւնը: Բայց խելագարութեամբ հաղորդուած, թիւրեպացած գոյութիւն մըն էր իմս այդ պահուն՝ անջատուած այլեւս իրականութեան աշխարհէն եւ ամօր գիտակցութենէն: Եւ այն ատեն անդրադարձայ որ Կոմիտաս կը վերադարձնէր զիս խելութեանս, բացարձակին եւ կատարեալին: Երաժշտութիւնը չկար այլեւս, արդարեւ չէի լսեր զայն, այլ կար ճշմարտութիւնը բացարձակ գոյութեան մը, որ մեր պատմութիւնն է: Ճշմարտութիւնը եւ ամօր հրգը: Եւ մօր, այն ատեն միայն ճանչցայ հայութիւնը, որ աշխարհի բոլոր քաղաքներուն մէջ յամենազ հայերու արատը չէ: Եւ նաեւ՝ այն ատեն զիտցայ, թէ Կոմիտաս յաջողած էր ձեռք մը երկարել դարերուն ընդմէջէն ու բռնել հայութիւն կոչուած տխրութեան ռզիմ, եւ առաւել եւս գեղեցկացնել զայն: Ան՝ հայութիւնը վերադարձուցած էր հայութեան:

Ու յետոյ, հռչակ աչք օրհնում, հօր սարսափ մը համակեց զիս: Կըրնար յանկարծ լռել երաժշտութիւնը: Ոչ թէ երաժշտութիւնը, այլ ամօր ճշմարտութիւնը: Վերադարձած էի խելութեանս եւ վերադարձած այն, որ գողցուած էր իմմէ օր մը, դարեր առաջ՝ չեմ գիտեր ինչպէս: Եւ ետեւեւաբար՝ կը սարսափէի զայն վերստին կորսնցնելու գաղափարէն: Եթէ՛ յանկարծ լռէր հրգը... ու հայութիւնը, այդ ռզիմ, որ շօշափելի գոյութիւն մը չէ, եթէ յանկարծ խոյս տար վերահաստատուած գիտակցութեանս հաստատութենէն, ինչ պիտի ընէի: Եթէ խուլէր ինձմէ այդ մարայայտ ինքնաճանաչումը, ո՞ր սենեակին կամ պատերուն, ո՞ր քաղաքին կամ փողոցներուն պիտի կարենայի վստահել տագնապս: Խուճապի մտնուած՝ մեքենային յծակը ազատ արձակեցի անմիջապէս, որպէսզի ձայնապնակը շարունակէր անընդհատ մուգել, ու կրկնէր իբրեւ կրկնութիւնը:

Ժամեր այդպէս սենեակիս մէջ փակուած մնացի յետոյ՝ Կոմիտասին եւ հայութեան հետ այլեւս, եւ ոչ թէ առանձին: Առանձնութենէն փախչելու տագնապը լռած էր՝ գէթ առժամապէս, եւ եւ հաղորդուած էի մօր լուսնամար մը, որ կը ստեղծուի երաժշտական ներդաշնակութեան մէջ միայն: Լուսնիւն է ամէնէն քնական երաժշտութիւնը վերջապէս, որ ամօրը կը բերէ հոգիներուն, եւ հաւասարակշռութիւն՝ տիեզերքին:

Ու հոն էին դաշտերը մեր, լեռները վեհ, ու ձորերը նագելանման, որոնք ամէն մայրամուտի կը մարին, կը հալին կարծէք մթնշաղիմ հետ ու կը ձուլուին բնութեան մէջ: Ու հոն էին դաշտերը հին, երգերն անոնց, եւ դեռ՝ տխրութիւնը նախնիքներուն, որոնք երգած էին եւ աղօթած այդ դաշտերուն եւ ձորերուն մէջ: Արտ մը այստեղ, իր արօրով եւ մանկավով, վանք մը այնտեղ՝ հանգչած սարալանջին, եւ գեղջուկը, մեր գեղջուկը՝ ձեռքը նակտին՝ հայրենական արդար ու խիստ արեւին ղէմ:

Խաղաղութիւնը իջաւ յետոյ, բնածեղ սենեակին մէջ, ու Կոմիտասի տառապանքը, որ տարած էր զինք խելագարութեան, պարուրեց զիս, օրօրեց, օրօրեց՝ մինչեւ Հայոց երկինքի աստղերը պայծառացան արբ ու խաւար հոգիիս մէջ:

Այն ատեն դուրս ելայ սենեակէն ու վերադարձայ մարդկութեան՝ Կոմիտասի տառապանքը աչքերուն մէջ, բայց այդ տառապանքով իսկ վերածնած:

Լ Ո Ւ Ս Ն Ի Ն

Բոց հրքիւններ երկնազաւակ կը աւարան
 Անջրպետի լագուրք ծագէն դէպի վեր,
 Իրենց հտին անձրեւելով հուր վարդեր
 Աշխարհակալ ցնծութեան մէջ տօնակամ:
 Կու գամ երգեր երկրի անծայր ծագերէն
 Ոգտելով շարքս խանդով խօլագին,
 Զի հողեղէն մարդերն այսօր կ'ազդունեն
 Երազն հողիդ, լուսի՛ն, փառքովդ աստղային:
 Հայրենադարձ սրտեր ինչպէ՛ս կը ցնծան
 Երբ հրքիւններ կ'առնեն թռիչք յազքական
 Ու ամէն աչք կը համբառնայ դէպի քեզ,
 Երբայիմ հմայքներուդ լուսագէտ:
 Այլ վեհաշում, համատարած այս տօնին,
 Լիբանանի շոնեզուարն ըստուցէն
 Երբ կը ճայիմ գեղաշաղշոյ մեր երկրին,
 Որ ամէն ծամ կ'ամայանայ տխրօրէն՝
 Կը տաւայտիմ, կ'այրիմ ցաւով գալարուն,
 Մտածելով թէ օրքանն այս մարդկութեան,
 Իմացական ծաղիկներու շուրստան՝
 Պիտի դառնայ անայցելու շիրմատուն...:
 Նայումսքին տակ շոնիներու երազուն
 Զուր կը կանչես զիս թեւերովդ լուսեղէն,
 Երկի՛րն է լոկ մայրն իմ յուսու ծաղկադէմ,
 Զեմ բնկալեր ա՛յ մէկ ուրիշ մայրութիւն...:
 Հայաստանի անյազ կարօտը հագույս
 Ու Սեւանի սիրտը կապայտ չսեղմած,
 Զհամբուրած հնաւանդ հողն հայրերուս՝
 Անհնար է մտնել սեմէդ լուսամտծ:
 Յազք Բարձուկներդ ոլորտներուդ դէմ բոսոր
 Համասփռեն որքան հեշտանք հետեւան,
 Յաւերժի դէմ լոյս հովիտներդ բերաւոր
 Դառնան եղեմ, դառնան անուրջ իրիկուան՝
 Դառն աչքերուս թռիւս ամբոյր, մի՛շտ օտար,
 Անշում պերճանք հւ անհաղորդ ճաղցրութիւն,
 Զի գրկիդ մէջ պիտի փնտռեմ տեղաւոր
 Սէրը անանձ իմ հայրենի սարերուն:

Աստղերուդ տակ պիտի երբեք չտեսնեմ
 ճակատն անեղծ Արագածին ճիւղափառ,
 Ուր պլլաց դարեր ամբողջ քաղցրորէն
 Լուսաւորչի հաւատքի ջրհն անսպառ:
 Մեր հանձարի յաշարժումները շէտզ,
 Որոնք անխօս վկաններն են Հայ Ոգւոյն,
 Ստեղծագործ միտք ու ձեռքին նրբագեղ՝
 Ոսկեծաղիկ Էսթեանդ հետ իսկ փաղփառն
 Ես չեմ փոխեր, չեմ փոխեր...:
 Լեռներուդ մէջ ինչպէ՞ս անփոյթ դեգերիմ
 Դեռ չտեսած Մասիսի սէզ կատարին
 Քսանդուք մայիսներու ռսկեվառ
 Ճառագայթումը պայծառ,
 Ազատաշուք որուն լռչսի՛ն անձկագին
 Զաւարեաններն իրենց հոգին գոհեցին,
 Գէորգ Զաւուշն ու Սերգեյները Ազրիւր
 Հայրենախանձ պայքարի մէջ մահաբոյր
 Դարձան վերջուշ տառապանքով իմացեալ.
 Ոսկանայններն անմեց խիզախ քայլերուն
 Պիտի լսեմ ա՞ր մէկ ժայռիչ լանջերուն...:
 Բերկրածծի՞ծաղ կարկաշն ինչպէ՞ս ունկնդրեմ
 Ակամակիտ աղբիւրներուդ հեշտօրօր,
 Որոնց ափին երբ Արաքսի սգաւոր
 Պիտի արցունքը տեսնեմ...:
 Օ՛, յիշատակն իմ մահատակ հայրերուն,
 Որոնց արեան վրէժն հոգւոյս մէջ քոցուն
 Կը լեռնանայ, կ'ըլլայ անհուն մղձաւանջ,
 Մշտանորոգ յիսն այս ընդմիշտ չլուծած
 Թեկիլրեանի վրիժառու գնդակով՝
 Լռյա մայքերէդ պիտի քայլեմ մի՛շտ գիմով...:
 Թող ամէն մարդ ողջունէ հողդ արփայիմ
 Ու նուանէ մօր երազներ լուսավարս.
 Գրկիդ ներքեւ հասնի երկի՛նքն իսկ անհաս
 Իր մթափօղ լինելութեան զաղտնիքին՝
 Պիտի ապրիմ մինչ ես հեռու ու միմակ,
 Կառչած կրծքին Արարատին ճիւղափառ,
 Մեր կարուսեալ հողերն միմչեւ չիլեմ
 Ժամսո ռոտիսն արիւնաբոյս քաթերէն:
 Շողերուդ տակ պիտի մնամ յաւիտեան
 Պահած սրտիս ըմբոստ ռգին Դաւիթի,
 Զի ես ամսանձ վրէժն եմ Մեծ Եղեռնի...:

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Դ. ԺԻՐԱՅԻՐ

« Մ Ա Կ » - Ի Մ Ե Ձ

Գարեջրատան աղմուկին մէջ թափակ
մը կը կոտորէ:

Ի՞նչ կայ որ, բաժակներ ամէն օր կը
կոտորին Լոնտոնի բաղմահարէւր պարե-
նջրատուններու մէջ: Խժողը՝ կը կոտորէ
նաեւ: Ինչ կայ որ, ոչինչ տարօրինակ:
Ո՛չ ոքի ուշադրութիւնը գրաւեց կոտոր-
ւած թափակը:

Երկու հոգի միայն, ըմբոստ ու
պրկուած ջիւղերով, զարեջրատան ան-
կիւնը նստած, երկու հոգի միայն դառ-
նութիւն մը զգացին իրենց վերջոված հո-
պինքներուն մէջ:

Գարեջրերին մէծ թափակը արկածով
շկոտրեցաւ. վաճէն դիտակցօրէն կոտորեց
պայն:

Տ

Համալսարանի մէջ գոյութիւն ու-
նեցող տառնիակ մը ուսանողական միութե-
աններու շարքին, աչքի կը զարնէր
Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան
սկզբունքները չեփոքող «ՄԱԿ»-ի Ուսա-
նողական Միութիւնը:

Համալսարանի մուտքին երկու կողմե-
րը՝ Ուսանողական Միութիւններու յայ-
տարարութեանց տախտակները պատշաճ
ձեւով շարուած են:

Լոնտոնեան թիփթ առաւօտ մը,
վաճէ, համալսարանի մուտքէն ներս
մտնելու ատեն, կը նշմարէ խիստ հետա-

քրքրական յայտարարութիւն մը «ՄԱ-
Կ»-ի տախտակին վրայ:

«Վաղը տեղի կ'ունենայ
«ՄԱԿ»-ի պաշտօնական բացու-
մը: Կը խնդրուի ազգերու ուսա-
նող մերկայացուցիչներէն մեք-
կայ ըլլալ, մասնակցելու առա-
ջին նիստին»:

Վաճէ կը մտածէ աչա՛ մը, եւ դի-
տարարի մը պայծառ գէժքով կը վազէ,
դտնելու համար համալսարանի երկրորդ
հայ ուսանողը՝ Վազգէնը: Երկու հայեր
հսկայ համալսարանի մը յարկէն ներս:
Բաղմաթիւ ազգերէ բաղկացած տեսակ
մը ուսանողական այդ մեծ խառնարանին
մէջ, երկու այս ուսանողները կ'ըլլան
միշտ միասին, եւ եթէ օր մը չհանդի-
պին, կը կարօտան իրարու:

Կը գտնէ Վազգէնը եւ կը յայտնէ
լուրը:

Վազգէն տեղեակ է արդէն: Իրմէ ա-
ռաջ կարդացած է յայտարարութիւնը եւ
մտածկոտ կը թուի ըլլալ:

Վաճէ կը խօսի իր խանգաղաւ ա-
ռաջարկի մասին.

— Մենք եւս կրնանք մասնակցել
«ՄԱԿ»-ի ժողովին, որպէս ազգ եւ կը
ներկայացնենք մեր Ազատ եւ Անկախ
Հայաստանի հանրապետութիւնը, ի՞նչ
կ'ըսես, Վազգէն, կամքդ ի՞նչ է, կըր-
նանք, չէ՞:

Հուս է Վազգէն եւ շէշտակի կը նայի ընկերոջ աչքերուն։

— Ինչո՞ւ քարացած կը նայես ինծի, խօսքը ըսէ, կարծիքդ ի՞նչ է։

— Սօսքս, կարծիքս, մտածումս նոյնն է, Վահէ՛, ճիշդ ասնպէս, ինչպէս որ դուն կը խօսիս։ Կրնանք փորձել։

Գիշերը երկուքը միասին Վահէի տան մօտ դռնուող դարեջրատունը կ'երթան։ Գլուխ-գլխի կը խօսին, կը խորհրդակցին եւ յուսաառու երազներով կը բաժնուին իրարմէ։

Վահէ կը խօստանայ ճերմակ խաւաքարտի մը վրայ մեծատուռ գրել ճշարտասիր Ազատ Հանրապետութիւն՝ առնունք, որպէսզի իրենց նստած սեղանին վրայ զետեղեն զայն։

Առտու, ըստ սովորականին, տեղի կ'ոճենան դասերը եւ կէսօրուան դադարին կը սկսի «ՄԱԿ»-ի ժողովը։

Փոքր եւ կլորածեւ սրահի մէջ շարուած են սեղաններ կողք-կողքի, եւ եմէն մէկ սեղանի վրայ զետեղուած է երկրի մը անունը խաւաքարտի վրայ գրուած, որոնց շարքին է նաեւ Հայաստանի Ազատ Հանրապետութեան անունը։

Այն երկրին համար, որ ներկայացուցիչ մը չունի, յատուկ կարգապահութեամբ անդլիացի ուսանող մը նշանակուած է։ Մովետական Միութեան ներկայացուցիչը անդլիացի ուսանող մը կ'ըլլայ, որ տնտեսագիտութիւն կ'ուսանի եւ կը պատկանի Անգլիոյ Աշխատաւորական կուսակցութեան։ Բոլոր ուսանող ներկայացուցիչները գրաւած են իրենց տեղերը։

Արտասանուող մէն մի երկրի անուն ծափերով կ'ողջուելու ուսանող ներկայացուցիչներու կողմէ։

Հերթը կը հասնի Հայաստանի Ազատ Հանրապետութեան։

Կը կարդացուի արագ, կը յիշուի որ Վահէ լիազօր ներկայացուցիչն է իր երկրին, իսկ Վազգէն՝ խորհրդատուն, եւ բոլուն ծափահարութիւն մը կը լսուի։

Վահէ հպարտ կը նայի ընկերոջ, եւ բարձր տրամադրութեամբ կը սպասեն առաջին օրակարգի քննարկման։

Այս միջոցին է որ Մովետական Միութեան ներկայացուցիչը կը բարձրանայ եւ կը բողոքէ։

— Հայաստանը Մովետ. Միութեան մաս կազմող Հանրապետութիւն մըն է, եւ ես կը ներկայացնեմ բոլոր Մովետ. Հանրապետութիւնները։ Այս անջատողական շարժումին դէմ կը բողոքեմ եւ կը պահանջեմ որ այսպէս կոչուած «Հայաստանի Ազատ Հանրապետութիւնը», իր ներկայացուցիչներով միասին արտաքինին ժողովէն։

Անմիջապէս մէկ-երկու այլ ձայներ եւս կը միանան սովետական բողոքին։

Վազգէն զարմացած կը նայի Մովետ. Միութեան ներկայացուցիչ ուսանողին, որ իր դասընկերն է, քարեկամը, եւ մահաւորաբանի յանձնարար։ Ահաւաստող կը սեղմէ եւ շէշտակի նայելով ուսանողին աչքերուն, բռունցք ցոյց կու տայ ցասկոտ։

Իսկ Վահէ, պաշարիւնութեամբ ձեռքը կը բարձրացնէ, ձայն կը պահանջէ, եւ կը խօսի։

— Ծի՛ղի է, յարգելի նախագահ եւ յարգելի ներկայացուցիչ քարեկամներ, որ մեր հայրենիքը մաս կը կազմէ այսօր Մովետական Միութեան, եւ իւրաքանչիւր Հանրապետութեան կողմէ մէկ անձ միայն կը խօսի։ Սակայն, պիտի ուզէի ձեր ուշադրութեան յանձնել կարեւոր պարագայ մը, որ Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան խարխիւ կը կազմէ, ինքնուրոյն կեանք մը ապրելու պարագան։ Այսինքն՝ կարելիութեանց սահմաններուն մէջ՝ ազատ եւ անկախ ապրելու իրաւունք, այնպէս՝ ինչպէս որ երկրի մը ժողովուրդը պիտի ուզէ ապրել անկախանք, ունենալով իր ազատ ձայնը այս մեծ կազմակերպութեան ընտանիքին մէջ։ Արդ, եթէ մեր երկիրը սովետականացած է Հարկադրաբար, մենք իրաւունք ունինք ազատութեան սիրոյն, մեր ձայնը բարձրացնել։ Այս ժողովին մէջ, Հայութիւնն ու ազատ Հայաստանը յիշեցնող . ձեզի ո՞վ եղայ։

Սովետական Միության ներկայացուցիչը, թէ՛ մենք՝ երկու ուսանող հայրս, որ եկած ենք այս ժողովին, ձեր արդար գատումներուն ապաւինելով:

Վահէ կը վերջացնէ իր խօսքը:

Եւ, նորից պահուելով Սովետական միության ներկայացուցիչը մայն առնելով՝ կը պահանջէ անյապաղ երկու հայ ներկայացուցիչներու հետաքրքիր ժողովասրահէն եւ կ'աւելցնէ. «Միջազգային օրէնքին դէմ կարելի չէ քայլ մը առնել»:

Վազգէն՝ ընկերոջ տեղին ցած մայնով կը խօսի.

— Կը տեսնե՞ս, Ամերիկան, Անգլիան, Ճապոնը մայն չեն հաներ, իսկ Սովետական Միութիւնը դեռ կրնայ իր վերջին գործածել:

Ժողովասրահին մէջ փոթորիկ մը կ'անցնի, երբ ստուար թիւով ներկայացուցիչներ մէկ անգամէն մայն կը պահանջեն:

Նախագահը բոլորին դահցում կուտայ:

Արար երկրները, Եթովպիան, Ալբանիան եւ Ասիական երկրներէն ուսանող, Արժանթին, միարեան կը պահանջեն, որ յանուն «ՄԱԿ»-ի արդար սկզբունքներուն, հայ ուսանող ներկայացուցիչները իրենց լիազօր մասնակցութիւնը բերեն ո՛չ միայն «ՄԱԿ»-ի նիստերուն, այլ բոլոր աշխատանքներուն:

Մասնաւորութիւն մը ծայր կուտայ սրահին մէջ, եւ կը լսուի դեռ.

— Բազմաթիւները եւ խաղաղասէր հայ ժողովուրդը իրաւունք ունի ազատ ապրելու իր մայրենի հողին վրայ եւ ունենալու «ՄԱԿ» մէջ իր ազատ մայնը:

Այս ընթացքին Վազգէն կը փաթթուի Վահէի վիզին եւ կը համբուրուին, կը սեղմեն իրարու ձեռք: Երկուքին աչքերուն մէջ արցունքի չիթեր կ'երևան:

Նախագահը տեսնելով ժողովականներու բարձր արամադրութիւնը, ուսանող բարձրութիւնը, ընդհանուր իրաւանցութեամբ, տասը վայրկեան դադար կը հրաշարէ:

Դադարի միջոցին, Վահէ եւ Վազգէն

արագ-արագ կը սկսին բացատրել իրենց կացութիւնը: Ներկայացուցիչներէն ոմանք կը հաստատեն իրենց հաւանութիւնը, ոմանք կը խոստանան, ոմանք ալ երբեք չեն համոզուիր:

Տասը վայրկեանը կը լրանայ: Չանգի մը զիւ մայնը կը համախմբէ ժողովականները:

Ժողովասրահի մուտքին՝ հայ ներկայացուցիչները կը նշմարեն Սովետական Միութեան ներկայացուցիչը եւ Արեւմտեան պետութիւններէն երկուքը, որոնք դուրս-գլխի բան մը կը հաղորդեն իրարու, թէքեւս բանաձեւ մը... եւ թղթիկ մը կը հասցնեն «ՄԱԿ»-ի քարտուղարութեան սեղանին:

Նախագահը առանց քուէարկելու «Ազատ Հայաստանի հանրապետութեան», «ՄԱԿ»-ի քարտուղարութեան որոշումը կը յայտարարէ.

.
.
.

Ապա,

Երկու հայ ուսանող ներկայացուցիչները հանդարտութեամբ ժողովասրահէն դուրս կ'ելլեն:

❖

Գարեջրատան մէջ, Վահէ իր բաժակը կը կոտրէ: Լուռ, զուարթ, բեկուած սրտով:

Առաջին խօսողը կ'ըլլայ Վազգէն.

— Այս մեր հարցը ինչպէ՞ս պիտի լուծուի, Վահէ: Այս մեր հարցը, մեր հարցը, որ այսքան դանդաղ, այսքան անմարտելի «ՄԱԿ»-ի համար, ինչպէ՞ս պիտի լուծուի:

— Կը լուծուի օր մը, յոռաւից ե՞ս, կը պատասխանէ Վահէ, բայց ո՛չ «ՄԱԿ»-ի նախագահ: Հաւատքս կորսնցուցի այս «ՄԱԿ» կոչուածին հանդէպ: Ոչ «ՄԱԿ»-ի նախագահ, այլ արարեւ միջոցներով:

— Հապա կոխու՞մ, ուժո՞ւմ, ինչո՞ւ պիտի լուծուի, եթէ ո՛չ «ՄԱԿ»-ի խաղաղ միջոցներով, կը հարցապնդէ Վազգէն:

— Ո՛րք կուրծով, ո՛րք ալ ՎՄԱԿՅի ճամբով, ա՛յլ միջոցներով, թերեւս լեզու գտնելով, բանակցելով, միջին ճամբու մը ընտրութեամբ: Գիտես, Վազգէ՛ն, որ քայլերը կը յաջորդեն իրարու: Ծկուն պէտք է ըլլալ, որ առաջ փրկելու Սփիւռքի տանդուխտ հայութեան մնացորդացը:

— Բայց ինչո՞ւ կ'ուզես մոռնալ տղատ ապրելու պարագան, — ընդմիջեց Վազգէն, — եթէ միջին ճամբով մը Սփիւռքի մէջ ազատ ապրող հայութիւնը փոխադրուի Հայաստան, որպէս վերնախան փրկութիւն, հոն պիտի կրնանք ազատ ապրիլ: Այս ազատ ապրելու հարցը պէտք չէ՛ մոռնալ:

— Անշուշտ թէ ազատութեան պարագան միշտ պէտք է ի մտի ունենալ: Միջին ճամբան կրնայ այս հարցը լուծել: Վերջապէս ըմբռնողութիւն մը պիտի դալ մէջտեղ, որ ընդունելի դառնայ բանակցող կողմերուն: Կարեւորը՝ հայրենի ճողին վրայ ոտք դնելն է, հողմացրել որքերը զանգուածօրէն Սփիւռքէն Հայաստան փոխադրելն է: Եւ մեր հարցը կը լուծուի, եթէ չտկարանանք հողի մը, զաղափարով, վճռականութեամբ: «ՄԱԿ»-ը օգտագործել՝ այո՛, բայց պէտք է գիտնանք որ անօգուտ է, որովհետեւ Սովետական Միութիւնը թոյլ պիտի չըտայ, որովհետեւ վեթեւեռնի, իսկ ուրիշ պետութիւն մը իր վեթեւեռն Հայաստանի համար, Սովետական վեթեւեռն դէմ չի յայտարարեր, կը լռէ՛: Կրցա՞յ պարզել: Վազգէն, որ ուշիկ-ուշիկ կը լսէր, նոյն ատեն արագ-արագ խմելով, կ'եղբայրացնէ իրենց սկսած զրոյցը, որ չի՛ թուիր ունենալ վերջաբան մը:

— Ուրեմն, այլ միջոցներով, որ մը, ազատ Հայաստանի զաւակները կ'ըլլանք: Եւ կրկին՝ մեր հարցը, մեր հարցը...: Երկու յուսավառ եւ մտահոգ տղաք,

այդ դիշեր մինչեւ ուշ ատեն կը խօսին, կը խմեն, կը տառապին հոգեպէս:

Ճ

Երկրորդ օրը, հայ տղաքը կ'իմանան, որ «ՄԱԿ»-ի ժողովին մէջ, ուսանող ներկայացուցիչները եւ Սովետական Միութեան ներկայացուցիչը մասնաւորաբար խօսած են ազգերու եւ մարդկութեան իրաւունքներու մասին, վաւերացրելով չորս փոքր ափրիկեան երկիրներ, որոնց իւրաքանչիւրին բնակչութիւնը միլիոնի չի հասնիր, անյապաղօրէն հռչակել զանոնք Անկախ, եւ շնորհել տեղ բոլորին «ՄԱԿ»ի մեծ ընտանիքին մէջ:

Վազգէն այս լուրը երբ կ'իմանայ, այլեւս անկարող զսպելու ինքզինք, կը վազէ, կը գտնէ «ՄԱԿ»ի նիւսարակաղմ անդլիսցի նախագահը, կը բռնէ օձիքէն, եւ պատին զարնելով կը գոռայ՝ անդլիսընէն լեզուով:

«Հապա՛ մեր հա՛րցը, մեր հա՛րցը, մեր հա՛րցը...»:

Վազէն վրայ կը հասնի, կը փրկէ նախագահը Վազգէնի ուժեղ հարուածներէն:

Կ'երթան համալսարանի մօտ գլխաւոր քաղաք: Այդ օր աճողի կը թափառին, եւ օրերը այսպէս փոթորկայոյզ կ'անցնին, կը սահին արագ:

— Ըսի՛ քեզի, Վազգէ՛ն, միայն ուժով, աշխարհը ցնցելով կարելի է լսել զարձնել մեր ձայնը մարդկութեան, տիեզերքին: Արդարութեան արեւը կ'ուզենք որ լողա՛ նաեւ հայուն վրայ, եւ այլեւս պանդուխտ տղաք հոգեմաշ չըլլան, չխմեն ամէն օր, չանիծեն ամէն ինչ, եւ չկանչեն:

— Մեր հա՛րցը, մեր հա՛րցը, մեր հա՛րցը ե՛րբ պիտի լուծուի:

Կ. ՄԱՍՈՒՆԻ

ՄԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

ԿԱՆՈՒՄ Զ.

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԽՈՒՆՆԱԿԱՆ ՈՐՈՏՈՒՄԸ ԳԱՂՏՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

Խուշ ձայն մը կու գար Հարութային շրջաններէն, ու Բիւրակնեան ցեղապետները զարմանքով սկսած էին խօսիլ Բէօռ Օղլիի մասին :

Կու դա՛յ, պիտի դա՛յ անցնի այս վայրերէն հրդեհի պէս :

Այս առաջին է, որ փառա... այլ պարզ Քէօռ Օղլի:

Ու առանց տեսած ըլլալու Սարգստը, անոր արարքներէն զարմանա-
հար՝ հարց կու առային.

— Այդպէս մարդ ալ կ'ըլլա՞ր...

Առիւծ Մհերն էր կարծես, որ կը մտնէր Մարայ քաղաք, Բուսկիկ Զայային նստած, կարծես յետ մը յերան մրայ:

Հարաւային քիւրտ ցեղապետները, ոմանք փաշայի տիրադոստացած՝ շատ յաճախ արճամարճած էին Սուլթանի իշխանութիւնը, ու անոր զինուորական փաշաները։ Բւ ալ զ օրերուն, ձայն մը կու գար Հայ Ֆեռաստանէն, որ Սարբերու Ալան կը կոչուէր երգերուն մէջ...։ Հիմա անոնց երեւակայութեան մէջ զարձած էր Քէտո Օղլին, որ գնդակին դէմ ալք էր Թարթեր։

Երբ ֆեոտալիսները չբնաններ խաղաղ պահելու արուեստը կը գործադրէին մեծ զգուշութեամբ, քրտական երեւակայութեան մէջ, Տառնի Հիւ-

սխան ու հարաւը, Քէօն Օղլին փոթորիկի պէս կ'անցնէր, եւ սակայն կը մնար աներեւոյթ, հեքիաթին վրայ աւելցնելով դերազանց հետաքրքրութիւն, վախ, եւ զայն տեսնելու բաղձանք...:

— Ո՞ւր է Քէօն Օղլին...:

Կար ատեն մը երբ թրքական բանակները, շուարումի մատնուած՝ կը հարցնէին.

— Ո՞ւր է Գէորգ Չավուշը...:

Բայց, այս օրերու հետաքրքրութիւնը, քրտական զանդուածներուն մէջ, հիացմունքի, վախի կամ բարեկամութեան փնտռութիւն էր:

Լեռներուն վրայ տուած մը կար...:

Այդ օրերուն Բիւրակնեան բարձունքներէն քրտական երգերու պիլ հնչիւնը կը լսուէր, ու ցեղապետները ուխտի կու գային Սարհատին:

Ոնուտի համեստ գիւղի մը տանիքին, աթոռակի մը վրայ նստած, օր ցերեկով, երգիչները կը լսէր եւ համարձակ ժպիտով քրտական պէկները կ'ընդունէր: Յեղապետական աւանդական յարգանքը պահելով, փետայան կան խիզախ շէտը կը մնար անոր դէմքին:

Թրքական բանակ չկար Ոնուտի շրջանին մէջ: Կառավարիչի ձեռքին տակ եղած ոստիկաններն ու ժանտարմները, առաջին օրերուն, ընդհարեցան փետայիներու փոքրիկ խումբին հետ, առանց դիմաւորելու, թէ կրակին հետ կը խաղան: Անոնք ինկան շէտակի եւ անվրէպ ղեղակներուն տակ, ու դիակները թողած՝ փախան ու կառավարիչին պատմեցին իրենց զարհուրանքը: Քրտական շրջանակները հեքիաթի վերածեցին այդ փոքր ընդհարումները, ու ստրատիւր մեծցաւ այն աստիճան, որ այդ ամսու ընթացքին այլեւս ո՛չ ոստիկան ոչ ալ ժանտարմ երեւցան հայ դիւղերու սահմաններուն վրայ:

Սարհատ շրջապատուած իր աննման պինակիցներով, դիմացը զորդերուն վրայ բաղձած են շարք մը պէկեր եւ աղաներ, անոնց ծառաները ոտքի են, ոտքի են գիւղի գործիչներն ու երեւելիները, հիւրասիրութեան պատրաստ:

Սարհատ գիւղի երգիչին.

— Տղա՛յ, երգ մը երգէ:

— Տղա՛յ, ափսոսանքի երգ մը երգէ:

Ազատ աթոռակ մը առաւ, նստեցաւ Սարհատի դիմաց ու ձեռքը ահանջին.

— Ափսո՛ս, հազար ափսո՛ս Անմէ Ուսէին,

Հերոսը հարուած մը ստացած է:

Բարձր ժայռին տակ կը տնջուի,

Անոր տնջում է որ կը լսեմ...:

Մինչ այդ, Սարհատ ուրախ ու աշխոյժ կը խօսակցէր հիւրերուն հետ: Սակայն երգի ելեւէջներուն ազդեցութեան տակ՝ տխրեցաւ ու գլուխը մտածումէն ծանրացաւ իր կուրծքին.

Ձգրուն ցեղախումբի աղան ձայն բարձրացուց.

— Աչքիս լո՛յս, մեր Քէօն Օղլին, ինչո՞ւ տխրեցար...:

— Ինչպէ՞ս չտխրեմ, ձեզ բոլորդ տեսայ եւ ուրախացայ, բայց Ձէյնալ պէկը չկրցաւ իր հղբօր տեսութեան դալ: Վատ թուրքի ղեղակը զայն կը պահէ անկողինին մէջ, ու հիմա ան կը տքայ, ինչպէս այս երգը կը մղկտայ Ահմէ Ուսէի վրայ...:

– Աստուած քեզ միշտ Ասլան պահէ, դուն մեր մեծ աղբէրն ես, ու այսօրուան խօսքը եթէ լսէ Զէյնալ պէկը, վէրքերը պիտի մոռնայ եւ ոտքի ելլէ, – ըսին աղաները:

– Եղբայր ըլլանք, շիտակ ճամբայէն: Եղբայր ենք, եթէ դուք հաւատարիմ մնաք ձեր պատիւին:

Պէկերու մէկ նշանին վրայ, քիւրտ երգիչին ձայնը ըրվիժեց հիւրասենեակին մէջ:

– Ֆլիթօ, մի՛ երթար, Ֆլիթօ, մի՛ երթար...

Թուրքը դաւադիր է, մի՛ երթար,

Թուրքը ռերագործ է, խօսքին մի՛ հաւատար...

– Պէկեր, աղաներ, երգը ձեր ժողովուրդի դառն խոստովանութիւնն է: Մենք եւ դուք, անընդհատ թուրքի հարուածը կ'ուտենք, բայց չուտ կը մոռնանք: Եթէ դուք կը հաւատաք, թէ թուրքը դաւադիր է եւ ոճրագործ, պէտք է եղբայր դառնաք Հայերուն: Ֆլիթօն հաւատաց թուրք փաշային, դնաց Երզնկա ու բարձրացաւ կախաղան, դուք խրատ չառիք, մինչդեռ ձեզմէ շատերը, այդ դաւող թուրքի դրդումով՝ Հայերը կը կողոպտեն, կը սպանեն ու օր մըն ալ կ'երթան թրքական բանտը, շղթան իրենց ձեռքն ու ոտքը, որպէսզի զխաղաւանք չդառնան թուրք փաշաներուն:

– Ճիշդ է, Գէորգ Ձալուշ, հաղա՛ր անգամ ճիշդ է, բայց մեր աշխրջները չեն խրատուիր:

– Աղաներ, աշխարհը մարդուն չի մնար: Կողոպտողը օր մը պիտի կողոպտուի: Լա՛ւ իմացէք, այս երկրի տէրը մենք եղած ենք հազար, հազար տարիներու ընթացքին, ու դուք ալ մեր եղբայրը: Անխարդախ եղբոր պէս եթէ մեզի հետ ըլլաք, Օսմանցին այս աշխարհէն կը հեռացնենք...

Քիւրտ ցեղապետները Սարհատին խօսքերը կը լսէին հիացիկ, ու հաւատարմութիւն կը խոստանային, Աստուծոյ եւ Ղուրանի վրայ երգում մով:

Սարհատ իր խումբով, անխորտակելի ուժ մը կը ներկայացնէր, ու ցեղապետները այդ աներեւակայելի ուժն էր, որ կը պաշտէին:

Անցաւ երեք շաբաթ, մէկ օրուան պէս: Օր մը Բիւրակ բարձրացաւ, ուրիշ օր մը Խնուսի դաշտը իջաւ: Հաւաքոյթները մարտական ու տօնական էին: Կէս գիշերներէն ետք, խումբը կ'անհետանար: Գաղտնի կազմակերպութեան ծոցին մէջ անոնք ապահով կը հանգստանային:

Հետաքրքրութիւնն ու փնտրտուքը կ'աւելնար, ու Քէօռ Օղլին չկար: Բայց յանկուտը կ'երկուար ճիշդ այնպէս, ինչպէս արեւը դէմքը ցոյց կու տայ ամպերուն ընդմէջէն:

Սարհատ այդ երեկոյեան իր շուրջը հաւաքած էր տեղական մարտիկները, Հրահանգներուն ու պատուէրներուն սուրբ մասունքի պէս կը հաղորդուէին:

Պահակները ճանապարհները հսկողութեան տակ առած էին:

– Տղա՛ք, այս գիշեր ճամբայ կ'ելլենք: Երկու ամիս մեզ այս կողմերը պիտի փնտենն: Տեղական Կոմիտէները զիտեն վիզ ծռել եւ երգնուլ:

– Բա՛ն մը չենք յսած, մարդ չենք տեսած: Մտրակը պիտի իջնէ, բայց անոնց խօսքը նոյնը պիտի մնայ...

Ու Սարհատի երկաթեայ խումբը բռնեց Մշոյ դաշտի ճամբան...

Բիւրականեան զանգեցողներէն կ'անցնէր Սարգստի խումբը՝
Ջրվէժներն ու խորհրդատները իրարու կը յաջորդէին։ Քարին ու
թուփին ծանօթ, անոնք կ'անցնէին հովի պէս ու տարածութիւնները կը
կծկէին անոնց քայլերուն առջեւ։

Արշալոյսը բացուելու վրայ էր, երբ խումբը կ'իջնէր Տէրիկի բարձր-
ձունքներէն։ Վարը մութ ու մշուշաւ ծով մը կար, նւաբիկի հորիզոնին։

Սարգստ ժայռի մը կատարը կեցած, լայն շունչ մը առաւ։

– Տղա՛ք, Սուրբ Սահակի տղոթքը կը լսեմ Աշտիշատէն։

– Պարո՛ն Սարգստ, Տէրիկ գիւղն է մեր ոտքի տակը։

– Ի՞նչնք գիւղը, որ պակաս չէ Աշտիշատէն։ Սահակ հայրապետը
վանք մը հիմնեց այդ բարձունքին։ Մեզի համար գիւղը վանք մըն է, իսկ
քիւրտին համար՝ Տէրիկ։

Արեւի առաջին ճառագայթներուն հետ Սարգստ իր գինակիցներով կը
մտնէր Տէրիկի խմբապետին տունը։

Լոյս կ'իջնէր գիւղին վրայ։

Կոմիտէն եւ տեղական մարտիկները կարօտով շրջապատած էին Սար-
հատի խումբը։

– Բարո՛վ եկար, պարո՛ն Սարգստ, մեր աչքը ճամբան մնաց։ Քիւրտ
ու շէրքէշ շատ են այդ լեռնանցքներուն մէջ, ու ձեր ճամբան երկար։

– Ի՞նչ հող կ'ընէք, Սահակ հայրապետը մեզ հետ է։

Կատակն իսկ հաստքով ու ողբերգութեամբ կ'ընդունէին։

– Տղաքը պիտի հանգստանան։ Դուք ձեր գործին դացէք, երկու պա-
հակներ թող մնան այս բոլորտիքը։ Գիւղերը կը խօսինք։

Սարհատի գերազարձին լուրը հասցուցին Ռուբէ-
նին եւ Կոռածաղիկի փետայական խումբին։ Մեղրապետի կամ Արածանիի
ափերուն ինկած գիւղի մը մէջ հանդիպում պիտի ունենային։

Խումբը հանգստացած էր եւ պատրաստ մութ ուղիներ բռնելու։ Տէ-
րիկ հասած էին Սահակեան շրջանի փետայիները։ Գրկախառնումը կարճեւ
հարելը տարուան կարօտի արտայայտութիւնն ըլլար։ Հինաւորաց մար-
տիկները, ամսուան մը բացակայութենէն ետք, իրար կը գտնէին ողջա-
ռոյշ, հաղուադէպ պարագայ՝ իրենց կեանքին մէջ։

Ժամանակը միշտ կարճ էր, փետայիի կեանքի նման։ Քանի մը տե-
ղեկութիւններ, կատակ մը օրերու անցուղարձէն՝ ապշանքի կը մատնէր
այն երկու երիտասարդները, որոնք Խնուս հասած էին Կովկասէն, նոր մա-
տաղցուններ Տարօնի աշխարհին, բախտաւոր՝ որ առաջին օրէն կը միանա-
լին Սարհատի խումբին։

Նոր ուժեր ու նոր յոյսեր, որոնք պիտի թրծուէին փետայական թէժ
քուրային մէջ։

Մութը կը բռնէր Մլոյ դաշտը։ Սարհատի խումբը ճամբայ ելաւ,
իջաւ դաշտը, կտրեց անցաւ Արածանին եւ մտաւ Խաշխալտախ գիւղը։ Կուր-
տիկի բարձունքներէն հոն հասած էր Ռուբէն քանի մը մարտիկներով։

Նոյն արտառուշ գրկախառնումը մարտական արշաւի ելած անձնու-
րացներու։

Փետայիներու համախմբումը անհունօրէն կը խանդավառէր գեղա-

կան բողոքները, որ հաւաքական ընդվզումով, ամբողջական զոհողութեամբ նետուած էր Ազատամարտի բեմը:

Ուստի յայտարարեալ իր տարերքի մէջն էր: Շէն տուն, ոչխար մատող ըրած էր, տունը եղած—շեղածով սեղանին կը բերէր, կ'երգէր, երգել կու տար, պարը կը տաքնար ու բոլորի աչքը Սարհատին էր, որ պարի գլուխը անցնէ: Ու Սարհատ պարագոտի դուռի կ'անցնէր՝ ժողովուրդի սիրտը հրճուանքով լեցնելու: Ժողովուրդը պարը չէր որ կը տեսնէր, այլ հերոսական մարտը, զորհը թշնամիին դէմ ու հոգեզմայլ դիտողները կը բացազանչէին:

— Զա՛րկ, քու բազուկիդ դուրպան, մէկ ալ դա՛րկ...:

Ժողովուրդի աչքին, Սարերու Ասլանի պարը ազատութեան զարկի հնչիւնն ունէր:

Պարը դադրած է, դիւղի Կոմիտէն եւ ընկերները փետայինքուն հետ զրոյցի բռնուած են:

Սարհատ եւ Ռուբէն մէկ անկիւն քաշուած՝ խորհուրդի մէջ են:

— Աչուներ մտած ենք, տղաքը եթէ հաւաք պահենք, վտանգը մեծ է, իսկ եթէ միտակող չըլլան, զժուարին կեանք մը պիտի անցնեն, — ըսաւ Սարհատ:

— Մէկտեղ մտնեն անցնելը հաճելի է, բայց եթէ դէպք պատահի, ձիւնի մէջ կը խեղդուինք, — աւարկեց Ռուբէն, ու աւելցուց, — քանի մը հին խմբապետներու կարծիք առնենք:

Սարհատի նշանին վրայ՝ խմբապետներն անոր շուրջ համախմբուեցան:

— Կ'եղնի, չեղնիր...:

Եզրակացութիւնը Ծրանդ Սահակը ձեւակերպեց:

— Յրուած միանք, թերեւս գլուխ պահենք, սիրելի՛ Սարհատ, շատ ենք ու մեկու առեն տեղէ—տեղ չենք կրնար շարժիլ:

— Թո՛ղ ձեռ խօսքը եղնի: Մէկ երկու շարաթէն՝ փոքրաթիւ խմբերը իրենց թաքստոցները թող մտնեն: Շատ հաւատարմ ընկերներ միայն դիտան իրենց տեղերը: Ձեռը դաւաճան է:

Սոսքը դարձաւ քիւրտերու վրայ:

Ուստի փետայինքները տեղեկութիւններ առին Ղասըմ պէկէ շարժումներու մասին:

— Ուղեւորուած են քիւրտերը իրենց Կոմիտէով: Հաւաքոյթներու ընթացքին խօսակցութիւնը միշտ փետայինքուն շուրջ կը դառնայ, բոլորի փափաքն է, սիրելի՛ Սարհատ, որ անգամ մը այդ կողմերը երեւիս:

— Հիմա, արդէն քրտական երկու Կոմիտէ ունինք, մէկը Պինկէօլի Զէյնալին, որ Հրայրի օրերէն զոյլութիւն ունի, ու միւսը Մելիքի Կոմիտէն, որուն սակայն ուշադրութեամբ պէտք է հետեւիլ: Զինքը չիջած, անգամ մը այդ կողմերը պիտի անցնիմ...:

Փոխադարձ գեկուցումները վերջացած էին: Խումբերը չէին կրնար երկար մնալ դաշտի այդ կէտին վրայ: Ու մութը կոխելուն պէս, զանազան ուղղութիւններով ճամբայ ելան:

Սարհատ, տասնեակ մը անուանի մարտիկներ իր հետ պահեց, եւ բռնեց Կուրտիկի բարձունքի ճամբան:

Դաշտը կարծես վտանգաւոր հեւքն դադրեցաւ: Աստղերն էին միակ վկան որ մութ կիրճերէն ազատութեան մարտիկները կ'անցնէին...:

և

Սուսամ յուզումնահար, Սարհատի դիմացն էր, Վարդգէսը գրկին մէջը:

— Սարհատ, ճամբաներուն շատ նախցտայ, գիշերները քեզի հետ էի իւրականեան լեռներուն վրայ, քու խօսքերդ կը լսէի, անցած ճամբանեալուն ճայնը կը հասնէր ականջիս, ու ես Վարդգէսին հետ կը խօսէի:

— Է՛հ, Սուսամ, մեր կեանքը բուք ու բորան է, օրը տարի է, եւ տարին մէկ օր: Երկու ամիս է որ շրջանէ-շրջան կ'անցնիմ հովի պէս աւազ, մեր աչքը թշնամիին ուղղած, մատներս զէնքի բլթակին: Բայց երբեմն, կարծես Վարդգէսը մեծցած՝ կողքէս կը քալէր:

— Ա՛խ, Սարհատ, հոգեկան մաշումս շատ է: Ձեզի հետ պիտի ըլլայի, զէնքը գրկած: Բայց Վարդգէսն է գրկիս մէջը, ու ես քուն չունիմ, ձեզի հետ եմ, անուժ, վտանգէն դողահար:

— Դողահար ըլլալու պէտք չունիս, — ըսաւ Սարհատ, — գիտես մեր ճամբան եւ մեր վիտնանը: Ազատութեան բնմին վրայ նետուողը տուն չի դառնար, կամ կը վերադառնայ ազատութեամբ:

— Երանի թէ ձեզի հետ ըլլայի եւ մատաղ դառնայի: Տառապանքս սպասումն է, վտանգի ենթակայ մարտիկներու վերադարձի ճամբուն սպասումը:

— Սուսամ, այսպէս եղաւ մեր կեանքը, ու այդ կեանքի մէկ օրը գոհունակութեամբ եւ երջանկութեամբ լեցուց մեր հոգին: Հայ ժողովուրդի ճակատագրին հետ, պայծառ նայուածքով, — եզրակացուց Սարհատ:

Փեթար գիւղը վերապրումի գիշեր մը կ'անցնէր: Փեթարի մարտիկներն ու պատահականները հոն էին: Հոն էին Գալէն ու Մանուկը, Թափառական այս ընտանիքի անդամները, կնքահայրը եւ հարսնեղբայրը:

Սուսամի երջանիկ գիշերներէն մէկը, անձնուրացներով շրջապատւած, բոլորին դուրպան, բոլորին քոյրիկը...

Սարհատ երկու օր եւ երկու գիշեր գործի գասաւորութեան մտածումները կատակի եւ ժպիտներու քողին տակ առած էր:

Գուրգուրանքը Վարդգէսին ու միտքարութեան խօսք մը Սուսամին, ընտանեկան մթնոլորտը կը տաքցնէր լեռներուն հետ պսակուած այս մարտիկներուն հոգիին մէջը:

— Գալէ՛, այս սանիկիդ ըսէ որ ոտքի ելլէ, պար մը դարձնենք:

Գալէն, ծխամորճը փռուի պէս վրտած՝ հին օրերու յիշատակներուն անձնատուր եղած էր:

— Վարդգէսը պիտի պարէ երբ ժամանակը դայ, դուն պարգ պարէ՛:

Ճետալիները իրար համշտկեցին:

— Գալէին սիրտը իր սանուկով կակղցած է, բերանէն խօսք մը դուրս եկաւ, տարի մը պիտի սպասենք որ նորէն ձայնը լսենք:

— Վարդգէսի ճիշերը ձեզի բաւական են, թէ չէ գոմէշներուն պէս իրարու կողը պիտի կոտրէք, — մոլորաց Գալէն:

Կէս գիշերին մօտ էր, երբ Սարհատ Իշխան Պետոյին ուղղեց խօսքը:

— Իշխան Պետո՛, ձեր տուն ու Փեթարի հիւրասիրութիւնը վայելեցինք: Մեր երկար հանգիստը վտանգաւոր է: Այս գիշեր, մենք ճամբայ պիտի ելլենք, — լռութիւնը կախուեցաւ շրթունքէն պահ մը, ու աւելցուց.

— Սուսամն ու Վարդգէսը քեզի կը յանձնեմ, այս կողմերը վերադառ-

նայլը դժուար է. ձմեռն ալ մեղ շրջապատելու վրայ է, ձեր ցաւը քիչ է, մեր ցաւերն ալ պիտի շալկէք...

— Այդ ի՞նչ խօսք է, պարո՞ն Սարգստ, Սուսմը մեր հարսն է, տունն ալ, պիւղն ալ ձե՛րն է, ազգի՛ն է, հապա ինչո՞ւ կ'ապրինք...

— Այս տան չէն խօսքը շատ ենք լսած, Աստուծոյ սիրտն ալ չէննար մեր ժողովուրդին վրայ, ու օր մըն ալ ազատութեան արեւը ծագէր այս լեռներուն վրայ:

Սարգստ դարձաւ մարտիկներուն.

— Տղա՛ք, ձիերը պատրաստ ըլլան, քանի մը վայրկեանէն ճամբայ պիտի հլլենք:

Սարգստ շոյեց Վարդգէսին գէմքը՝ օրօրոցին մէջ ու նայեցաւ Սուսմին:

— Վարդանի աղջիկ, տղան լաւ պահէ, անոք անուանակէցը հերոս մըն է, ու հիմա բանտերուն մէջ, թերեւ օր մը անոր տեղը բռնէ:

— Աստուած ձեզի հետ...:

Սուսմ յուզումէն չկըցաւ խօսքը շարունակել:

Ֆետայիներն ուրդէն ձիերուն սանձը բռնած էին:

Սարգստ երբ դուրս եկաւ, իր ձիու սանձը իշխան Պետոյի ձեռքը տեսաւ.

— Տունդ չէն մնայ, իշխան Պետօ, — ու ցատկեց ձիուն վրայ:

— Ս. Կարապետը ձեզի օգնական, ճամբանիդ բարի...:

Ձիերու տրոփը կը լսուէր վայրէջքի անդունդներէն: Գիւղը կը մնար խորհրդաւոր լռութեան մէջ:

Մշոյ դաշտի անանային մշուշին մէջ խորհրդաւոր ձայներ կը լսուէին:

Սուրհանդակներու յանկարծուստ երեւումը, անոնց նշանակալից փոփոխքը, ճանապարհներուն մոռթ անկիւնները սպասող պահակները շարժումի նախանշաններ էին:

Սարգստի խումբը կ'անցնէր արադ: Պատուէր մը Կոմիտէին, սուրի պէս կտրուկ ստատ մը այս ու այն գլուխ բռնողին, ու մութին մէջ անհետացում: Արշաւանքը ոմանց ոգեւորութիւն, ոմանց սարսափ կը ներշնչէր:

Սարերու Աւլանի երեւումը միշտ փոթորիկի մը պայթումը կը նշանակէր:

Հարուած սպասում, հարիւրէ աւելի պիւղերուն մէջ, կազմակերպութեամբ իրարու շղթայուած:

Ու Սարգստի խումբը կ'անցնէր գէպի Գրգուռի ստորոտները, ուր քրտական Կոմիտէն կար, Ղասըմի գլխաւորութեամբ:

Վարպենիս խլրտում մը ունեցաւ, գետ արշալոյսը շքացուած: Պահակները Սարգստի խումբը առաջնորդեցին որոշուած թաքստոցը: Հոն էին Հարաթն ու Մարտիրոսը: Ովասիսի պատասխանատու մարտիկները: Ալըր-տալից հանդիպում անձնուրաց մարդոց: Զեկուցում ու ներշնչում, խոր հաւատք վաղուան ազատութեան մասին, ու արհամարհանք՝ մահուան հանդէպ:

Ազատ մարդոց անկաշկանդ ազատութիւնն էր, որ կը փայլէր բոլորի գէտքին վրայ:

Այդ օրը հանգիստ ըրին եւ կարգադրեցին ձմեռուան վարժապետը: Զինեւորուն տուկ թաղուած կազմակերպութիւնը պիտի շնչէր եւ գործէր աւելի սքողուած: Գարնան կայծակներուն հետ պիտի կայծակլտար նաեւ Ծեւայիններուն զէնքը:

— Տղա՛ք, վաղը ցերեկով պիտի մտնեմ Ղասըմի տունը: Գիշ մը աւելի ամբաստանեմ Մելիքի կոմիտէն: Անոնք աչքի չափ ունին, պէտք է տեսնեն, ու գործին հաւատան:

— Պարոն՝ Սարհատ, զգոյշ ըլլալու է Միրզա պէկի տունէն, անոնց պորտին վրայ դաւաճանը գրուած է հարիւր տարիներէ ի վեր, — խոհեմ Մարտիրոսն էր որ իր մտահոգութիւնները կ'արտայայտէր:

— Հոգ մի ըներ, Մարտիրոս, անոնց աչքը պիտի վախճայ, որ դաւաճանութիւն չընեն, այդ մտքով արդէն այս կողմերը անցայ:

Սարհատի խումբը ճամբայ ելաւ: Մարտիրոս եւ Հասրաթ գիւղի մարտական խումբը պատրաստ պահեցին եւ աչքերը ճըմնէր գիւղի վրայ եղաւ: Խնկնէրը մօտիկն էր Վարդենիս եւ Ղարս գիւղերուն: Սարհատ յանդդնութեամբ կը մտնէր Ղասըմի որջը: Ու Ղասըմն ալ լաւ դիտէր, թէ Վարդենիսի եւ Ղարսի մարտիկները կրակի մէջ կը նետուէին, եթէ Սարհատ հրամայէր:

2

Ստրկու Ասլանի մուտքը Ղասըմ պէկի բերդէն ներս, անակնկալ մըն էր:

Բէօռ Օղլիին ձայնը Բիւրակնեան բարձունքներէն հասած էր իրենց ականջին, ու հիմա, փոքրիկ, բայց երկաթեայ խումբով մը յաղթական մուտք մը կ'ընէր ճըմնէր:

Բազմաթիւ ձիաւորներ եւ զինուած զիւրաւոր խոնուած էին Ղասըմ պէկի տան տուֆէ, երբ Սարհատի ձիաւոր խումբը երեւցաւ: Ծամբայ բացին, յարգանքով ու խանդավառութեամբ: Սպասաւորները լուր տուին Ղասըմին՝ Սարհատի ժամանման մասին:

Քարէ աստիճաններուն վրայ Սարհատ ու Ղասըմ գրկախառնուեցան, ու քիւրտ զինուած բանակը ուրախութեան բացազանչութիւններ ըրաւ:

Երբ Սարհատ եւ Ղասըմ մտան դահլիճ, Ժառանգը գուրս եկան եւ գոնէն դուրս կ'եցան, պատրաստ սպասարկութեան: Գալին եւ Մանուկ անոնց քով դիւրք բռնեցին, պատին կոթնած:

Ճիշդ այդ պահուն իրարանցում մը տեղի ունեցաւ բակը խոնուած բազմութեան մէջ, ու քրտական բացազանչութիւնները հասան մինչեւ հիւրասենեակ:

— Ղասըմ պէկը կ'ուզենք տեսնել, հիմա պէտք է մեր դատը տեսնէ...:

Ղասըմ դուրս եկաւ եւ քանի մը վայրկեանէն վերադարձաւ Սարհատին քով: Անոր հետեւէն ներս մտան երկու քիւրտեր եւ կանգնեցան հիւրասրահի մուտքին:

Ղասըմ ինչուքով ու արհամարհանքով ցոյց տուաւ փայտի պէս կանգնածները:

— Սարհատ, եղբայրս, տես թէ ի՞նչ յիմար բաներով դիս կը զբաղեցնեն այս երկու եղբայրները: Նոյն տունը կը բնակին, երկուքն ալ ա՛մուսնացած են: Այս դիւեր մէկը հլած է կենդանիներուն կեր տալու, միւսն ալ դուրս եկած է ջուր թափելու: Այս վերջինը վերադարձած է մութ տունը, հա Վոնանակ իր կնոջ տնկոյիքը մտնելու, մտած է եղբոր կնոջ գիրկը: Ախր ո՞րքէն վրայ կը հասնի եղբայրը եւ կը տեսնէ ապօրինի արարքի մէջ: Եւ կեր են որ դատերնին տեսնեմ, ի՞նչ կ'ըսես:

— Կինը տեղեւէ կ'էր, որ իր ամուսինը չէ, — Հարցուց Սարհատ:

— Կինը ինչպէ՞ս տեղեակ պիտի ըլլայ, ջուրնէն արթնցած է մարդու մը գիրկը եւ կարծած է թէ իր ամուսինն է:

Սարհատի դէմքը մթնեցաւ:

Ղաւրթ կը շարունակէր խնդալ եւ կը կշտամէր երկու եղբայրները, որ պարապ բանի համար եկած էին իր դուխը ցաւցնելու:

Տասնեակ մը ծառաներ տրդէն ներս մտած, պատերուն տակ կանգնած էին:

Հետաքրքրական դատ էր:

Ղաւրթ պէ՛կ զտրճաւ Սարհատին.

— Աստուածդ սիրես, Սարհատ, դուն ասոնց դատը տես:

— Ղաւրթ պէ՛կ, ես այսպիսի գործերուն շեմ խառնուիր, ձեր ժողովուրդի բարքն ու վարքը դուք գիտէք, կարգադրեցէք ինչպէս որ կ'ուզէք:

— Այսօր դուն այստեղ ես ու դատը քու առջեւդ է, ժողովուրդը ինչքան իմ է, նոյնքան քուկդ է, այս դատը դուն պիտի տեսնես:

Երբ շատ սիւղեց անմիտ խնդուքը շարունակելով, Սարհատ քաշեց տասնոց ատրճանակը.

— Դատը այսպէս կը տեսնեն...:

— Ու զնդակ մը տուաւ յանցաւոր եղբոր կուրծքին, որ անշնչացած ինչպէս դուրսէն վրայ:

— Վա՛յ, այս ի՞նչ ըրիր, իմ տանս մէջ արիւն թափեցիր, տունս հարաւ դարձաւ...:

Սուրճը որ բերած էին, պազած կը մնար:

Սարհատ ոտքի ելաւ:

— Քանի որ տունդ հարաւ է, ես կը մեկնիմ:

Պատին տակ շարունակ ջուրները փոփոխուեցան:

— Ձեռքիդ դուրպան, դատը այսպէս կը տեսնեն:

Հակառակ Ղաւրթի խնդրանքին որ Սարհատ մնայ, — բան մըն էր եղաւ, — Սարհատ ձի նստեցաւ եւ խուճը բռնեց Ղաւրթի ճամբան:

Բակը համախմբուածները դատին արդիւնքը արդէն գիտէին ու հիացած էին Սարհատ Ասլանի կտրուկ եւ վճռական քայլին վրայ:

Բերնէ-բերան կը խօսէին.

— Այլահը վկայ, որ այս մարդը մեր օրերու Քէօռ Օղլին է: Ինչ որ կ'ընէ շիտակ է, որուն որ հարուածէ, ալ ոտքի չ'ելլեր: Թո՛ղ դաս ըլլայ մեր ժողովուրդին որ Այլահն ալ մոռցած է:

Մտմտութիւն բռնեց Ղաւրթը: Իր երեք թիկնապանները կանչեց:

— Շուտով մի նստեցէք եւ Ղաւրթ վազէք Գէնրդ Զաւուրին մօտ: Ըսէ՛ք՝ որ պէ՛կը զրկեց իր ձեռքին տակ ծառայելու: Կը խնդրէ որ եղածը մոռնայ...:

Թիկնապանները կէս ժամէն Ղաւրթ գիւղը հասան եւ Յակօն զանոնք ներկայացուց Սարհատին:

Գլուխ տուն ու կանգնեցան:

— Ո՛հ, ըլլայ, կտրինե՛ր, ինչո՞ւ եկաք:

— Մեր աչքի լոյս, քեզի ծառայելու եկանք, պէ՛ղը բարեւ ըրաւ ու խնդրեց որ դէպքը մոռնաք:

— Դէպքը այն տեղէն մեկնած վայրկեանին մոռցած եմ. այդպէս ըրի, որպէսզի ժողովուրդը պէկին բան մը չըսէ, դժգոհ չմնայ, նստեցէ՛ք, հանգիստ ըրէք:

Անոնք ոտքի կեցած մնացին, այդպէս էր աւանդական յարդանքի սովորութիւնը:

— Ենորակալ եմ ձեր ծառայութեան համար: Վերադարձէք պէկին քով, իմ բարեկենդր տարէք: Զմեռն անցնի, նորէն ձեր կողմերը պիտի դամ: Ղաւթմի թիկնապահները վերադարձի ճամբան բռնեցին: Քիւրտերը պէտք եղած դասը աւած էին:

Սարհատ կարգադրեց որ իր խումրը պատրաստուի՝ քովի գիւղերէն մէկը ապաստան գտնելու:

Զգուշութիւնը ապահովութեան նախապայմանն էր:

Սարհատի խումրը նետուեցաւ դաշտի լայնքին: Աշնանային գիւղեր էր, ու ամէն տեղ պահակներ կային, հանգիստ թաքստոց մը առաջնորդելու Ֆետայիներու խումրը:

Ու ամէն տեղ հարցն ու զրոյցը հեռու ու մօտ գաւառներու կացութեան պատկերը կու տային:

Սարհատ զառնութեամբ լսեց Քեռի Մակարի կարգ մը քննադատութիւնները, որոնք վրդովում առաջացուցած էին Յրօնքի, Աւրանի եւ Սուլուխի տեղական մարտիկներուն մէջ:

Աւրանէն երբ պիտի հետանար, Սարհատ աւելի վատ լուր մը առաւ: Զիւարէթ գիւղի սուրհանդակները հեւ ի հեւ պատմեցին.

— Պարո՛ն Սարհատ, ինչպեան դիւղը սուգի մատնուեցաւ: Տղաք իրենց մօտ բերած էին նոյն գիւղացի մատնիչ կիրակոսը, ու հոն ահաբեկեցին: Բայց լամբան մարեցաւ եւ գնդակ մը դպաւ Գեղամի եղբօր Զաքարին, որ տեղն ու տեղը մնաց անմեղ մարդը...:

Սարհատի հոգին մթնեցաւ, անտեղի սխալ մը, որ Գեղամի գոգահանքները թշնամանքի պիտի վերածէր:

Զիւնը կ'իջնէր Տարօնի աշխարհին վրայ: Ֆետայիները փոքրիկ խումբերու բաժնուած՝ զանազան շրջաններուն մէջ գլուխ պիտի պահէին:

Սիրտը սառած, հոգին վշտահար, Սարհատ իր խումբի մէկ մասը Կուրտիկի լեռնանցքները զրկեց, ու մտահոգ ու վրդով հոգիով, ձմեռուան ճամբաները որոնեց, վտանգաւոր ձմեռ մը դիմաւորելու համար:

Աշնան մշուշոտ օրեր սկսած էին: Մշոյ դաշտը եզերող լեռնալիթաներէն ձիւնի ճառագայթները երբեմն լոյս կը սփռէին ծանրանիստ դաշտին:

Կեանքը կը կծկուէր գետնամած տուններու եւ դռներու մէջ:

Բնութեան հայածանքը տղատութեան մարտիկները կը հետապնդէր անողոք անվթութեամբ:

Ֆետայական խումբերը, ծանօթ ամէն տարուան բարեր փոթորիկներուն՝ ապահով տեղեր կը ճարէին, ու կը հաշտուէին բնութեան խստութեան հետ, ու շատ անգամ այդ թշնամին կ'օգտագործէին թուրք իրական թշնամիին դէմ:

Սարհատ, չըջաննէրէն անցաւ ու իր վերջին պատուէրները տուաւ պատասխանատուներուն:

Ձորա-հինգ ամիս լռութիւն...:

Գործոն կեանքի շփոթները պիտի սկսէին միայն դարնան:

Երբ ազատամարտիկներու հրացանները կը լռէին, ու անձնաբացները տառապազին անշարժութեան կը մատնուէին, զաղտնի կազմակերպութիւնը եռացած կաթսայ կը դառնար: Լեռներէն ու դաշտերէն կ'ամփոփուէին ակոռներու եւ տաք ընդունարաններուն մէջ, կը համախմբուէին բազմահազար մարդիկ, իրարու թեւ թիկունք կը դառնային: Զնկուցումներն ու խանդավառ պատումները անցեալ դրուագներու, երիտասարդութիւնը շարժման մէջ կը դնէր: Ու սուրհանդակներն ու չալակաւոր լրաբերները կազմակերպութեան կորիզները իրարու կը շղթայէին:

Հալածական ու յոգնաբեկ աշխատաւոր բազմութիւնները, համատարած ձիւնի սառն քողին տակ՝ խանդավառ կեանք մը կ'ապրէին, ազատութեան յոյսը սիրտերուն մէջ:

Սարհատ Տատրագործի բարձունքը փառահայ: Լեռնաշղթային վրայ կծկուած գիւղերու մարտիկները համախմբուեցան տնոր շուրջ, աշխարհի անցուղաբձերէն բան մը իմանալու:

— Պարոն Սարհատ, չի՛ մըն ալ ձեր աչքը մեր կողմ դարձուցէ՛ք: Քանի ամիսէ՛ ձեզ տեսնելուն կարօտ մնացինք: Անցնող ու դարձող քերտերը ի՛նչ խանդավառութեամբ կը խօսին ձեր մասին, ու հպարտ են որ ձեզ տեսած են:

— Քիւրտի սովորութիւնն է, տղա՛ք, մարդ մը պիտի դովէ, մտքի մէջ, ինքզինքը գովելու ճամբայ մըն է:

— Աղէկ է, պարոն Սարհատ, աչքերը վտխցած են, ու Ֆետայիները գովելով՝ իրենք գիրենք ապահով կը զզան:

— Որքան շատ խօսին եւ երգեն, այնքան լաւ, գոնէ աստե՛ն մը մարդասպանութիւնն ու կողոպուտը կը դադրի, այդ ալ շահ մըն է յիշափոխութեան գործին: Լաւ եղէք անոնց հետ եւ միշտ գովեցէ՛ք անոնց կտրիճները, գովք լսելու մոլի ցեղ է քիւրտը:

Սարհատ մարտիկները իրենց գիւղերը դարձուց: Անոնք եկած էին մօտիկ վայրերէն:

— Այս կողմերը երկար պիտի չմնանք, դուք ձեր ապահովութեան նայեցէ՛ք, ու մանաւանդ պատրաստ եղէ՛ք ճամբու գիւրութիւններ ստեղծելու, եթէ մեր փոքրիկ խումբերէն մէկը յանկարծ այս կողմերը իյնայ:

Երբ Ֆետայիները մինակ մնացին, Սարհատ վերջին կարգադրութիւնները անոնց յայտնեց:

— Տղա՛ք, իրարմէ պիտի բաժնուինք: Երեք կամ հինգ ընկերներով ապահով տեղ մը կը քաշուիք: Ես միայն ձեզմէ՛ քանի մը հոգի հետս պիտի պահեմ, եւ կրկին Ս. Կարապետ վանքի շրջանի մէջ պիտի անցնիմ ձեռքը:

Այն կողմէն, Գալէն, ծխամորճի ծուխը ամպ կազմած գլխուն։

– Գէո'րգ, փեղի բան մը ըսեմ, վրաս շինդոս։ Մենք միասին կ'երթանք Փեթար, ստեամայրը եւ Վարդգէսը կը տեսնենք, ապա ճամբայ կ'ելլենք մեր գլուխը պահելու։

Սարհատ պատասխան չտուաւ, ու ժպտն ալ քաշուեցաւ երեսէն։

– Գալէի խօսքը թող ըլլայ, – քսաւ Մանուկը, – ես ալ հարսնեղարայր եմ, ուսէն օր լինն ու ձորն ենք, օր մըն ալ տան երես տեսնենք։

Գալէն ու Մանուկը շատ լաւ գիտէին Սարհատի սպրտմաները։ Ամուսնութենէն ետք, աւելի վտանգաւոր մարտական տրչաւանքներ ըրաւ, յանգընութեան անհրեւեակայելի քայլեր առաւ, եւ շատ անգամ իր կեանքը վտանգեց։ Ձինակիցները համոզուած էին թէ Սուսամն ու Վարդգէսը Սարհատի ազատագրական բազուկը չէին կրնար կաշկանդել։ Բայց Մակարի արտայայտութիւնները հասած էին Սարհատի եւ Ֆետայիներու ականջին, վերգովմունք առաջացնելով։

Միւս գինակիցները միասին ձայնեցին։

– Մտնենք Փեթար, միւս օրը մեր ճամբան կը շարունակենք։

Սարհատ զգաց որ իր գինակիցները այս կարգադրութեան համար դաշնակցած եւ զինավարութիւնը իր ձեռքէն առած էին։

– Թո՛ղ մեր խօսքը ըլլայ, դաւադիրներ։ Ժամանակ չկորսնցնենք, ցերեկով ճամբայ ելլենք, ձիւնոտ այս օրերուն՝ մեր ճամբան կտրող չկայ։

Սարհատ եւ իր խումբը շէշի Գարձոր իջան, ու երբ գիւղէն աներեւոյթ եղան ձորերուն մէջ, ճամբան շեղեցին եւ միւս ձորերով Փեթարի ճամբուն վրայ ինկան։

Այդ գիւղը Փեթարի հիւրասիրութիւնը վայելցին։ Զորս-հինգ մարտիկները արդէն Փեթարցի էին, ու իրենց ազգականներու շրջանակին մէջ։

Յաջորդ օր Ռուբէն երեք մարտիկներու հետ հոն կը հասնէր, Մուշ քաղաքը ապաստան գտնելու դիտաւորութեամբ։ Սասունցիներու խումբը Մակարի, Զորոյի եւ Մօրուք Կարոյի հետ քաշուած էին Սասնոյ շրջանը։

Սարհատ ու Ռուբէն երկու օր մնացին Փեթար։ Շրջաններու զինուորացիները լսեցին եւ իրարմէ բաժնուեցան, դարնան իրար գտնելու յայտով։

– Ռուբէն, Մուշը տաք տեղ է, ուտելիք ալ կը ճարուի, բայց վտանգաւոր ծուղակ է, մեծ զգուշութեամբ պիտի շարժիս։ Մուշին մօտիկ Գառնէն եւ Մօկունք գիւղերը կան։ Մուշէն եթէ ստիպուիս դուրս գալ, այս երկու գիւղերէն մէկը ապաստանէ՛։ Գործող մարմինները ուժեղ են եւ վտանգները ըմբոնող։ Զըլլա՛յ լեռներու ճանապարհը բռնես, Սասնոյ ձիւններուն տակը մնա՛ս՝ լուսահոգի Արրոյին պէս։ Քաղաքին մէջ կը վստահիս Տիգրանին, որ արդէն մեր գէնքի բնկերն է եւ հետդ պիտի մտնէ քաղաք։ Այնտեղ մեր մարտական լաւագոյն ուժը Մուխսի Ծարհատի Արօն է, Սրկաթեայ խումբէն, եւ Լեւոն Ասլանեանը՝ Պողպատեայ խումբէն։ Մնացածը քու գիտնալիքդ է...։

Ռուբէն ճամբայ ելաւ։ Անոր կ'ընկերանային Մշեցի երկու երիտասարդ ֆետայիներ, Տիգրան եւ Ռուբէն։

Սարհատի խումբը երկու օր ընտանեկան մթնոլորտի մէջ ապրեցաւ։ Վարդգէս մանկիկը իր ճիւղերով բոլորին զբաղեցուց, ու Սուսամ իր եղբայրներուն ծառայից այնքա՛ն սրտառու զեղումներով։ Անանուն կարօտներու, անկէր զգացումներու ալիկոծ ծով մը զարձած էր Սուսամի սիրտը։ Անխօս, միշտ յուզումնաւոր, վայրկեան առ վայրկեան կը վայելէր իր սիրի-

լինելուն ներկայութիւնը, ու աշխարհը ծաղկաւէտ պարտէզ մը կը դառնար իր աչքին: Բայց յուզումէն կը խեղդուէր, գիտէր թէ անոնք պիտի հեռանային դէպի անծանօթ թաքստոցները, ու իր աչքերը ջուր պիտի կտրէին՝ անոնց վերադարձին սպասելով:

Այս անձնուրաց մարդոց հոգեկան փոթորիկները դրսեւորում չունեցան, անոնց անկշռելի ապրումները մարդ չլսեց, թուղթին չյանձնուեցան, իրենց հետը տարին, մեղի թողելով լուռ ցուերու եւ ապրումներու անպարագիծ զգայնութիւնը:

Մեկնումի պահն է:

Մարտիկները լարուած՝ երկաթէ ջիղ դարձած են: Սուսամ ճղակոտոր ծաղկազարդ ծառի մը կը նմանի:

Սարհատ պարզ շարժումով մը Վարդգէսը համբուրեց, Սուսամին սիրտ տուաւ, ու երեք մարտիկներուն հետ իջաւ դէպի Խորօնք: Միւսները տեղաւորուեցան Գոմեր եւ Տատրազոմ: Փեթաբցի Ծննալիները մնացին իրենց գիւղը, ուր գիւրութեամբ դուրս կրնային պահել:

Սուսամ մնաց Աստուծոյ եւ իր երազներուն հետ, Վարդգէսը ամէն-նորեայ միւրթարանք...:

Կ. Ս.

(Շար.)

ԵՍ ՔԵՂ ՉՆՉՈՒՄ ԵՄ

Ես քեզ շնչում եմ
 Ու կանաչում եմ այս անապատում:
 Կաղնուդ արմատն եմ կրում սրտիս մէջ,
 Որ մխրճուել է սիրոյ ջիւնջ ակի խորքերը մինչեւ...
 Դու աչքիս մէջն ես,
 Հենց բիրս ես կարծես.
 Թէ հանեն նրան՝
 Կը խրուես խո՛րը, խորը անլի
 Ուղեղիս անթիւ քշիջների մէջ,
 Ու կը տեսնեմ քեզ ես հագար ու քիւր անաչք աչքերով...
 – Կտրե՞մ քեզ ինձնից...
 Կարո՞ղ եմ հասել մարդուն իրենից:
 Ով կտրցրել է քեզ՝
 Թող բռնի սիրոյ ասնահետքերը,
 Որ ոյժուում եմ Հաւատքի ժայռի շուրջն ու գալիս՝
 ձի՛շդ իմ սրտի մէջ. –
 Դու մի՛շտ այնտեղ ես.
 Ես քեզ շնչում եմ
 Ու մոնչում եմ՝
 – Ես սիրե՛ւմ եմ քեզ...:

ԵՐԲ ԽԱՐԻՍԻԸ ՎԵՐՑՈՒՒ

Երբ խարիսիւր վերցուի ու արհից պռկուեմ,
 Որքան էլ սիրտս դու խոցած լինես,
 Պիտի կարօտեմ քեզ նորէն, ա՛յ Մարդ,
 Ու պիտի թափեմ կարօտեմ ես ձեզ՝
 Դուք արեւ ու օր, աստղունք ու գիշեր, –
 Երբ խարիսիւր վերցուի ու ճամբայ ընկնեմ:
 Աչքերիս տակաւ փակուող փեղկի դէմ
 Կ'օրօրուի մեղմիւ ծառերի կանաչ հրաշքը շքեղ,
 Ու կը կարօտեմ պարզութեանը խոր մանկան աչքերի,
 Եւ կ'ուրախանամ դեռ իմ չգործած մեղքերի համար,
 Չասած սուտերիս ու սրտեր խոցող խօսքերիս համար.
 Սրբած արցունքի համար մի կտրիլ քո աչքերից բիլ
 Ու արտասանած խօսքերիս համար մի սիրոյ վառման,
 Որով աշխարհն կատարը հոգուս իրենց քաղցրութեամբ, –
 Երբ խարիսիւր վերցուի ու ճամբայ ընկնեմ...:

ԱՐՄԱՆՑ

ՊԵՏՐՈՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆԱԹԱՓ « ՈՒՍԹԱԶ »

Լեոնային ժլատ գիւղի զուակ էր «Ուսթազ»ը: Երկրորդական վարժարան մը նոր աւարտած՝ թիւ մըն ալ ինք կ'աւելցնէր հայկական դպրոցի մը բազմանկամ ուսուցչական անձնակազմին վրայ, սկստական ուսուցչի հանգամանքով:

Պերճախօզ արտաքինով մը.— զինւորական տարատ մը եւ նորոյթի ինկած մոխրագոյն «սփոր» ժաքթ մը, որ ծուկնէրէն քիչ մը վեր կը մնար: Կէս սանթիմէն ոչ աւելի մազ տեսնող իր դըլուխը տեղացի պարտադիր ծառայութեան մէջ եղող զինուորը կը յիշեցնէր: Վիզը փողկապ չտեսաւ:

Վիճաբանիլ կը սիրէր: Եւ տաք էր վիճաբանելու իր եղանակը: Գեղ ճամբու լորելու, համոզելու չափ տաք: Հաստակեկ իր աջ ցուցամատը շարունակ յայնածիր զիկզակներ կը գծէր օդին մէջ: Մերթ՝ վեր-վար, մերթ՝ աջ-ձախ: Միւս ձեռքին՝ հաստափոր զիրք մը միշտ, որուն յաւելեալ կողքը օրուան լրագիրը կ'ըլլար: Կարծես՝ ան, առանց այդ խոշոր մատեանին, ոչ կրնար քաշել, ոչ ալ կրնար շնչել:

«Ուսթազ»ին հետ Արամ երկու տարի պաշտօնավարեց, յաջորդաբար: Անոնց վիճաբանութիւնը, չէ՛ խօսակցութիւնը, համարեա՛ նոյն նիւթին շուրջ կը դառնար. ընչազուրկներուն որպէս «Գեղապետ» փրկիչ՝ հանդիսացող վարդապետութեան շուրջ: Հաճոյք կ'առնէր իր պաշտօնակից Արամին նախընտրած նիւ-

թէն: Նա՛եւ՝ անոր խօսակերպէն, հակառակ որ կտրուած արաբերէն մը կը խօսէր Արամ:

Եւ այդ խօսակցութիւնը շարաթը երկու-երեք անգամ կը վերանորոգուէր, առանց դրական արդիւնքի: Դիւրին համոզուող չէր կեանքին սեմէն նոր ոտք նետած լեռան հարագատ Ծնունդ այս երիտասարդը: Իսկ արաբերէնի մէջ Արամին ունեցած տկարութիւնը «Ուսթազ»ին պաշտպանողականին վրայ ահագին բան կ'աւելցնէր: Ահագին ուժ կու տար անոր: Իւզ կը լեցնէր հրդեհին վրայ: Մընաց որ, «Ուսթազ»ը զինով էր, գերազանցապէս՝ զինով: Սիրահարած: Ձէ՞ որ երիտասարդութիւնը, ամէն ժամանակէ մէջ ալ, պատրաստի եւ պարարտ հող է նորայայտ գաղափարներուն համար:

✽

— Ե՛ս՝ «Ուսթազ», — կ'ըսէր Արամ, լուրջ եղանակով մը.— ինծի կրնա՞ք ըսել, պարզել եթէ կ'ուզէք, թէ ինչո՞ւ այդ կը սիրէք, աւելի ճիշդ կը պաշտպանէք դրանի այդ վարդապետութիւնը, որ ձեր ազգային եւ կրօնական սկզբունքներուն հակառակ է:

— «Ուսթազ» Արամ,— կը յարէր ան,— չէ՞ որ մարդոց հաւատարմութիւն կը բերէ: Ձէ՞ որ թշուառներ եւ պարար-

ապագած զկողմերն պիտի չմնան: Բոլորն ալ կենսաբան հաստատարչափ իրենց բաժինը պիտի առնեն: Պիտի վայելեն: Ինչո՞ւ անոնք չՔատիլաքաներ եւ ձուլաբլուրներ պիտի ունենան, պիտի վայելեն, իսկ մենք...

— Ոնցդ եմ,— ուժգին կերպով կ'ընդմիջէր Արամ,— ես Վատիկանէ կամ Վերջը ունիմ: Ի՞նչպէս կրնամ համոզուիլ եւ հաւատալ, թէ այդ վարդապետութիւնը, թու պաշտպանած վարդապետութիւնը պեղեցիկ է եւ մարդկային, թէ ահա հաւատարմութիւն կը բերէ մարդոց: Ի՞նչպէս հաւատամ զայն քարոզողներուն: Զէ՞ որ հայրենիքս, դատարանս, իրենց առաջին նոխարը կը դարձնէին... Ո՞ր մնաց հաւատարմութիւնը... Ո՞ր մնաց արդարութիւնը լաւ ոկողմունքներէ ճառողը բարեմիտ չէ, անպատճառ: Գործը աւելի խօսուն է...

— Բայց դուք կը սխալիք,— կ'ընդմիջէր Վաթագը.— երեւի չէք կարդացած այդ վարդապետութեան օրինագիրքը: Դասակարգներ ղուլթիւն չունին: Բոլորն ալ նոյն կենսամակարդակը ունին: Իսկա՛ւ վարդապետութիւն մը, ես՝ Վաթագը Արամ: զկողմերն եւ թշուառներ պիտի չմնան: Հոյակապ, հոյակապ...

Այսպէս, Արամ, ամէն անգամ ալ, ինքզինք զէմ-յանդիման կը դռնէր երկտասարդի մը, որ գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ բառեր կուլ տուած՝ նոյնութեամբ դուրս կու տար զանոնք: Իրը տկնթարթային արագութեամբ կատարուող բաղձանք մըն էր: Ընդ խորունկէն եկող ընդգիւղումով մը մեծահարուստները զկողմերն, զլուսներն կ'անուանէր: Իր բառերով անոնք ապրելու իրաւունք անգամ չունէին:

Երեւակայութեան հրեղէն թիւերով թուող մը Վաթագը: Կենսաբան փարսախներով հեռու: Կենսաբան գիրքն ու տառնէն լուկ ճանչցող: Տեսութիւններով միտին ապրող: Կիրք: Անսանձ, կործանիչ կերպ մը:

Երկրորդ տարին, Վաթագը դարձ

ձեռք նոյն մարդն էր: Նոյնքան պաշտպանող, նոյնքան սիրահար: Գրեթէ նոյն արտաքինով:

Տ

1968: Դրացի երկրին մէջ յեղափոխութիւն: Թագաւոր մը կը սպաննուէր: Յեղափոխական սպանները կը տիրէին երկրին: Մեղրալուսին՝ Վաթագին եւ բոլոր Վաթագներուն համար: Երկրին մէջ ժողովուրդին կամքը յաղթանակած: զկողմերն պիտի չմնան:

Այն օրը, սովորականէն կանուխ եկաւ դպրոց...

Դէմքը կը ճառագայթէր: Կը թլթլաւար ամբողջ մարմնով: Դպրոցի չլափակին մէջ, Արամ՝ զլիտահա՛կ հաղիւ կրնար իր խոշոր քայլերը յարմարցնել իրօտակցին հսկայ քայլերուն: Ուռած էր: Շատ փառացած, Յանկարծուաւ զուպանակէ մը արձակուողի նման:

— Ինչպէ՞ս էք, ես՝ Վաթագը,— կը հարցնէ Արամ,— կը տեսնեմ, այսօր, շատ-շատ ուրախ էք: Երէկ այսպէս չէիք: Խե՛ղ է: Ի՞նչ պատահած է:

Եւ Արամ այնպէս մը ձեւացուց, թէ բանի մը տեղեակ չէ, թէ ոչինչ լսած է:

— Ինչո՞ւ ուրախ չըլլամ: Հարկաւ ուրախ եմ: Շատ: Ինչո՞ւ, չլսեցիք...

— Ո՛չ,— կ'ըսէ Արամ,— զլիտ ժխտական շարժումով:

— Զեմ հաւատար: Զի կրնար ըլլալ: Անպատճառ լսած էք: Դուք չլսե՞ս, ո՞վ պիտի լսէ հապա:

— Իրաւ, ի՞նչ կայ:

Եւ Արամ կը սպասէ, որ Վաթագը բացուի:

— Հը՛, տեսա՞ր, աւատապետութիւնը շնորհեցաւ դրացի երկրէն: Կեցցէ՛ ժողովուրդին կամքը: Կեցցէ՛ յեղափոխութիւնը: Անկցին բոլոր Թագաւորները: Դուք յետադիմական ես...

Եւ կը սկսի խնդալ՝ բարձր-բարձր, մեծ աղմուկով, զղրդացնող աղմուկով:

մը, որ վարժարանին լայնաբնակ բակը կը թնդացնէ: Կը լեցնէ: Աշակերտները եւ չըջապառող ուսուցիչները լայնարաց աչքերով ու հարցական՝ մէյ մը «Ուսթագ»ին կը նային, մէյ մը՝ Արամին:

Արամ ինքն ալ կը խնդայ, իրը՝ աղւոր, իմաստուն խնդուք մը, սակայն:

Յաջորդող քանի մը օրերուն, «Ուսթագ», ի մէջ հրթիռոյ, կը դառնար աշխարհի շորս կողմը: Կը սուրբ հեռուոր Ասիայ, հեռուոր Աֆրիկէ:

Սակայն, հաղիւ շարժումն մը կեանք ունեցաւ թեւեր առած լեռնցիին անբացատրելի դիտմութիւնը: Զգլխանքը:

Որովհետեւ՝

Գէշ լուրեր: Շատ գէշ լուրեր: Սահմունկեցնող լուրեր: Մուծմութ եւ ջրղայնացուցիչ մթնոլորտ մը:

Բոլոր երկիրներու ձայնասփիւռները, մէկ ժամէն միւսը, բարձրադադակ սկսան գոռալ եւ գէշ, շատ գէշ ու սահմունկեցուցիչ լուրեր տեղացնել: Ամէն կողմ ջրղայնացուցիչ եւ ահաբեկող մթնոլորտ մը: Փաղաքացիական կռիւններու թատր կը հանդիսանար նոր հանրապետութիւն հռչակած երկիրը: Եղբայր եղբոր կողորդը կը սեղմէ: Հայրենակիցը կախաղան կը բարձրացուէր իր արեւակիցին կողմէ: Կարմիրին վրայ երգում ընդունելը երկրին շորս կողմը կը դործէին սանձարժակ: Օրը իրենց կը ժողտէր: Իրարանցում: Փոթորիկ: Մոլեղանած էին Լենինի զինուորականները: Պիտի քանդէին: Պիտի կոտորէին: Ու մէկ միջոցի մէջ խորութիւն չգնելու նշանաբանով: Ի՞նչ փոյթ թէ հազարաւոր էակներ ջարդուէին:

Իրօք, «Ուսթագ»ին դէմքին մթնութիւնը կտրելի չէր խորաշփիւլ այդ առաւ: Մոլորածի երեւոյթով: Շարը իրմէ խլուածի նման: Ժպիտին տեղ խոփոռութիւնը, հաստ խոփոռութիւնը թուեր էր անոր դէմքին վրայ, ամբօրէն: Սարսափազդու ըլլալու աստիճան խոփոռ:

— Մտեհամ—մտեհամ, — կ'ըսէ Արամ իւրովի: Ծօ, Արամ, զինք ձգէ իր

փոթորկաւ ներաշխարհին հետ: Հրանիւթ մի՛ լեցնէր հրդեհին վրայ: Յարմար առիթով կը մօտենաս:

Զանգը Արամը դասարան կը աանի: «Ուսթագ» ինքն ալ, գլխիկոր, դասարանին սղղութիւնը կը բռնէ: Ոտքերը առաջ չեն երթար: Կարծես կապարեայ զանգուածներ կապուած ըլլային անոնց: Անհամբերութիւնը, սակայն, Արամի հոգին կը կրծէր: Կ'անհանգստացնէր: Դուրս նետուելու բուռն փափաք մը կը կուտակուէր անոր ներսիդին: Յանկարծ, ուժգին ցնցումով մը իրականութեան կը բախի: Կը նշարուէր երեսունի մօտ զարմացկոտ դէմքեր՝ չեչուէի իրեն սղղուած: Զինք յանդիմանելու ելած:

Դասավերջի զանգը փրկութեան կը հասնի: Արամ դասարան կը փոխէ: «Ուսթագ»ին համար ազատ ժամ: Դարձեալ Արամին ուշքը դուրսն է: Պատուհանէն դուրս կը նայի երբեմն: «Այս աշակերտները անհանդարտ են այսօր», — կ'անցնի մտքէն: Դասարանէն շորս—հիւք բայլ հեռու, կարտուկ քայլերով եւ գըլխահակ, «Ուսթագ»ը ենթուղարձի մէջ է, գրեթէ նոյն ուղղութեամբ: Զեռքերը զրպաններուն խորը, Ուսթագը՝ շատ կը բռնէ: Բայց, անոր անութիւն տակ բան չի տեսնուիր: Դի՛րքը, զի՛րքը, ո՛ր է գիրքը: Հաստափո՛ր գիրքը:

Դադարին, Արամ անոր աջ կողքէն կը քալէ եւ մեծ ճիւղ կը թափէ իր խոշոր ու առողջ քայլերը «Ուսթագ»ին աւակար, մարած քայլերուն յարմարցնելու: «Քալելն իսկ մոռցած է սա գիւղացիք», — կ'ըսէ մտովի Արամ:

«Ուսթագ»ը, գծկամ, կողքի պաշտօնակցին անկենդան նայուածք մը կը նետէ: Ծրթուները իրարու վրայէն չի վերցնէր: Կղպուած են անոնք ամբողջ մը, որոնք, զեռ երէկ, ձայնասփիւռի պերճարան խօսակրէն պէս ամբողջ բուսկներ կընային խօսիլ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համարցեր է: Պապանձումն Զաքարիայի՞:

Վատ բան մը կար «Ուսթագ»ին մէջ: Մութ—լաւայ բան մը, որ կ'եռեւեկէր,

որ կը խլրտէր, որ դուրս ժայթքելու համար ելք կը փնտռէր:

Արամ քայլերը դէպի ուսուցչարան կ'առնէ: Վստա՛հ, որ «գիւղացիներ» ժամ մը, երկու ժամ կամ օր մը հտք, իր ներկայութեան, անպատճառ պիտի բացուի, պիտի պարպուի: Պիպի պայթկցնէ ոտները:

Ուսուցչարանին մէջ, կարծիքի փոխանակումի մէջ էր երկսեռ պաշտօնէտներուն: Զայնասիրումներու եւ օրաթերթերու կողմէ տրուած անփայլ եւ դորչ, շատ գորչ ճիսպրկներու շուրջ կը դառնար երգիներանգ խօսակցութիւն մը: Լուռ էր միայն Արամ: Լուսթիւն մը, որ չգիտցուեցաւ ի՞նչպէս եւ ուրիշ՝ իրեն պարտադրուեցաւ, այդ պահուն: Արամին ուշքն ու միտքը ամբողջովին գրաւած էին բացակայ «Ուսթագ»-ը եւ անոր հաստափոր եւ սակայն բացակայ պիտի չէր:

▲

Յետմիջօրէին, «Ուսթագ»-ը համեմատաբար խաղաղած եկաւ վարժարան: «Ուսթագ»-մակընթացութիւնը տեղա-

տըռութեան մէջ էր արդէն: Հիմա, կարելի էր անոր դէմքին գիծերը բռնել գիւրասահ մատիտի մը եւ ճարտար մատնեռու օժանդակութեամբ:

Ինքն էր, որ անակնկալօրէն նստալարձակ եղաւ, եւ որ ներկաներու աչքերուն եւ ականջներուն թիրախ կը դառնայ:

— Եա՛! «Ուսթագ» Արամ, իրաւունք ունէիր: Դուք, հայերդ, զարմանալի ժողովուրդ էք: Գործունեայ, խելացի եւ մանաւանդ՝ հայրենասէր: Ինչ որ ալ ըսէք այս ոճրագործներուն հասցէին ջիշէ: Որովհետեւ՝ Աստուած շունին, սրբութիւն չեն ճանչնար: Անոնք տեղ չունին մեր երկրին մէջ: Խօսքը ժարդկութեանն է: Կեցցէ՛ աղատութիւնը:

Եւ փրփրած «Ուսթագ»-ը նետադաշտի ամբողջ ուժգնութեամբ լուստանք եւ նախատինք կը տեղացնէ անոնց գլխուն: Պէսպիսուն լուստանքներ:

Հիասթափ մարդու ցցուն տիպար մը՝ Արամի գիմացիներ: Տժգոյն, պիտի դէմք մը: Արամ, փափկոնկոտուութեամբ, կը նայէր անոր: Մանաւանդ՝ պարապ անութիւն:

Հալէպ, 1967

Պ. Գ.

ՄՈՌՑՈՒԱՆ ՀՈԳԻՆԵՐ

Հագինք կամ դեռ ծորաւի,
Հոգիքու պէս տա՛հ ու առչոր,
Ամսէր, խաղամ, աւ տմայի
Հովիտներու մէջ հեռաւոր:

Հագինք կամ դեռ ածաղաւ,
Որումք չափին շերտ մ'ովառիս,
Ու գարուններն այնքան ժըլաւ
Ձեռն տանքը կապոյտ մայիս:

Հագինք կամ դեռ մոռացուած,
Ինչպէս ովկիանոսի հեռակայ
Ափին լճուած մատիտագիտ,
Ուր ոչ մէկ մաւ. այցի կու գայ...:

ԲԱՂՁԱՆՔ

Ձուրքն առաւելին այնպէս երբանիկ
Կը վազեն տնտնձ, գուարք երգերով,
Հագիւ կը ցամկայ ըլլալ խօլ ալիք,
Ու փախչիլ հեռու, ափեր ապառա՛ւ:

Գացէ՛ք գով բարեր, վայրեր հեռաւոր,
Ըսէ՛ք բոլորին քեւ աղչիկ մը հէ՛ք,
Լաւ կը սպասէ դեռ երազին տղաւոր,
Ու ոյ՛ր ձտմբով կրկին ինձ պարճէ՛ք:

Ձեր վերադարձին ըսէ՛ք ինձ կամաց,
Քեւ տեսա՛ք տղայ մ'ածառվար տիրով,
Աչքերով գիշեր, սիրտով այգարաց,
Ու հագինք մէջ աշխարհ մը խռով:

Իսկ քեւ որ կրկին անցնի՛ք իր ձտմբով,
Ձիմք ձեր հասանքին խռռնչի չմռնա՛հ,
Գրկեցէ՛ք տմար, ամչար ու բարով
Ինձի հասցաւցէ՛ք քեւով ձեր երաշք...:

ՄԱՀԱՆԳՈՒԽՅ

ԱՐԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Այս աճունը, Արա Արծրունի, առաջին անգամ էրեցաւ
«Բազմոյնի մէջ, շուրջ երկու տարի առաջ, Արա Սեւումնա՞ծ ծած-
կանուեալ: Այնուհետեւ արձակ էշքրով շարունակեց իր աշխո-
տակցութիւնը: Մին այս քիւղ ընթերցողիմ հասած օրերուն,
Արծրունի հրապարակ կը համէ իր քրտխայրիէն, «Վերաւոր ծի-
ծեռնակը» խորագրով:

Ներկայ կտորը մաս կը կազմէ այդ հատորիմ:

ԴՊՐՈՅԻՍ ՓՈՔՐԻԿ ՔԱՄԲԱՆ

Աղբիւրի մօտիկ, ծեր կաղնիին շուքին, հին քար մը կը հանդ-
չէր մամուռած պատի մը կողքին:

Տարիներ առաջ, երբ տակուին ճերմակ թելեր չկային մա-
զերուս մէջ, չկային ակօսներ ճակտիս վրայ, երբ անհոգ եղնիկի
մը նման կը վազէի գիւղի հանդերուն մէջէն, պահ մը կը դադրե-
ցնէի խաղերս ու այս հին քարին մօտ, ծեր կաղնիի շուքին՝ կը
յաղհցնէի ծորաւս...:

Անցան այդ օրերը...:

Բայց ամէն անգամ, երբ կ'անցնէի աղբիւրի մօտէն, աչքերս
կը բարձրացնէի գէպի ծեր կաղնին...: Անոր իւրաքանչիւր ճիւղը
մանկական հին պատմութիւն մըն էր ինծի համար, իւրաքանչիւր
տերեւը ժպիտ մը կամ կաթիլ մը արցունքի...: Ու կ'իջնէին աչ-
քերս ծեր կաղնիի բուռին մօտ, աղբիւրի մօտիկ, մամուռած պա-
տին տակ...:

Հին քարը հոն էր...:

Քանի մը օր առաջ, փոքրիկ մանչուկիս ձեռքէն բռնած
կ'անցնէի այդ հին ճամբէն: Վերջացան գիւղի տունները ու բարձրա-
ցուցի աչքերս դէպի աղբիւրը...:

Մեր կաղնին չկար: Ինկած էր գետին...:

Մօտեցայ: Զգադրդիւ մատներս մխրճուեցան ափերուս
մէջ...: Մեքենաները իրենց խլացող ձայնով սպաննած էին իմ
մանկական աշխարհիս լուռութիւնը...: Մօտեցայ տապալած ծա-
ռին...: Յուզումը սեղմեց կոկորդս...:

Կաղնիի ուժգին անկումին տակ փշրուած էր աղբիւրի հին
քարը...:

Մոեցայ վար ու փոքրիկ, շատ փոքրիկ ճիւղ մը փրցուցի իմ
ծեր կաղնիէս, փոքրիկ կտոր մը փշրուած հին քարէն՝ սեղմեցի ա-

փերուս մէջ, ու դիտեցի, երկար դիտեցի փորիչ մեքենաներու շարունակուող ու անխնայ աշխատանքը: Անոնք կը սպաննէին իմ մանկական յուշերս...

— Տե՛ս, Հայրիկ, տե՛ս, ինչ լաւ կը փորեն մեքենաները...: Նոր տուն պիտի շինեն Հին աղբիւրին մօտ:

Ժպտեցայ: Մանչուկիս խօսքը անգիտակից պատասխան մըն էր:

Բայց ինքնագործ մեքենան մօտեցաւ փշրուած քարին, վերցուց հող ու քար, նետեց բեռնակառքին մէջ:

Տարին աղբիւրի Հին քարը:

Կարծէք մանկութեանս Հին օրերն էին փշրուած, որոնք կ'երթային կորսուիլ մոռացութեան մէջ...

— Հայրիկ, նոր տուն պիտի շինեն, Հին աղբիւրին մօտ...:

Ճ

Կաղնիի փոքրիկ ճիւղը փերուս մէջ տեղմած, կը մտածեմ: Արդեօք որքա՞ն անցորդներ պաշտպանուած էին իմ ծեր կաղնիիս շուքին, որքա՞ն թռչուններ իրենց բոյնն էին շինած Հոն, որքա՞ն կակաշներ ծնած ու մեռած անոր բուշին մօտ...:

Ու կը մտածեմ, որքա՞ն կարկաշներ է լսած աղբիւրի իմ Հին քարա, որչափ աշուղներ տարտեր են լացած, որչափ մանուկներ ժպտո են թափած...:

Ու դարե՛ր... դարե՛ր... եկեր ու անցեր, հզօր ու տկար, ծեր ու երիտասարդ, ու քարը երգեր է լսելի բիւր-բիւր խօսքերով...:

Իսկ ես իմ մանկական յուշերս կ'ուզեմ ամփոփել այդ քարին ու ճիւղին մէջ...:

«Նոր տուն պիտի շինեն Հին աղբիւրին մօտ...»:

Ձարմանալի՛ր...:

Ինծի աշպէս կը թուի, թէ շատ տարիներ առաջ, երբ տակաւին նոր կը կազմուէին բառերը մանկական բերնին մէջ, ես ալ այդպէս, ճի՛շդ այդպէս ըսի հօրս.

«Նոր տուն պիտի շինեն, Հայրիկ...»:

Ճ

Բացի ափս ու Հոն տեսայ Հին պատմութիւն մը:

Ամառնային զուարթ օր մըն էր:

Հնչեց վերջին պանդը ու աշակերտները ուրախ ճիւղերով վազեցին դասարաններէն դուրս:

Սկսած էր արձակուրդը:

Բռնեցի փոքրիկ քրոջս ձեռքէն ու ելանք դպրոցի Հսկայ դռնէն դուրս:

Դպրոցիս փոքրիկ ճամբա՞ն, երբե՛ք պիտի շփոթեմ մաշած մայթերդ: Պիտի շփոթեմ Ապու ձէմիլի պարտէզին բարձր պա-

տերը... Ստապտոյտ դարձուածքներով նեղ աստիճաններդ: Պիտի չմոռնամ քեզ, դպրոցիս փոքրիկ ճամբան...:

— Այլեւս դպրոց չկայ:

— Ակայ, քոյրիկ:

— Եթէ պզտիկ պուպրիկ մը ունենայի, ի՞նչ աղուոր խաղեր պիտի խաղայի անոր հետ:

— Երբ մեծնամ, քեզի պուպրիկ կ'առնեմ:

— Դուռն անոր պիտի մեծնաս:

— Երբ վերջացնեմ դպրոցս ու դրամ չահիմ...:

Քոյրիկս շիտանգամուռուցաւ:

Տ

Արձակուրդ...:

Անհոգ աղանձակներու նման, քոյրս ու ես կը վայելէինք բնութեան բարեքները: Մօտակայ անտառը իր խիտ ծառերով կը զովացնէր մեր տաքցած մարմինները: Աղբիւրի ջինջ ջուրերով կը թրջէինք մեր ճակատները ու զուարթ ճիւղեր մեր շրթներուն՝ կը վազէինք գոյնզգոյն թիթեռնիկներու ետեւէն...:

Երջանիկ մանկութիւն...:

Անձկութեամբ կը դիտէինք արեւի կարմրելը հորիզոնին վերայ: Ի՞նչ շուտ վերջացաւ օրը, ի՞նչ շուտ փախաւ արեւը մեր մօտէն...: Քիչ մըն ալ, քիչ մըն ալ խաղանք կարմրած երկինքին տակ ու յետոյ վերադառնանք տուն:

— Զաւէ՛ն... Սեղա՛...:

Մայրս էր որ կը կանչէր մեզ.

— Այ կը բաւէ խաղա՛ք...:

Դժկամակութեամբ կը վերադառնայինք տուն:

Ու դիչերը, երբ մայրիկս առջ համբոյրներ կը դրոշմէր մեր ճակատներուն վրայ ու լամբը մարելով կը փակէր մեր ննջարանին դուռը, քոյրս ու ես՝ ծածկուած մեր բարակ սաւաններով՝ կը դիտէինք բաց պատուհանէն մեզի մպտող լիւստիւնը:

— Այսօր լուսինը շատ խոշոր է, Զաւէ՛ն: Արդեօք կարելի չէ՞ լուսնի լոյսով խաղալ անտառին մէջ:

— Ո՛չ, Սեղա: Հիմա դայլեր կան աղբիւրին մօտ:

— Դուռն չէ՞ս կրնար սպաննել դայլերը:

— Երբ մեծնամ կը սպաննեմ:

— Վաղը հին լաթերով պուպրիկ մը կը շինե՛ս ինծի:

— Այո, քոյրիկ:

— Փէ՛շը թող կարմիր ըլլա՛յ, աշուկները կապո՛յտ, իսկ մա՛ղբը... մաղբ՛ը...:

— Իսկ մաղբ՛ը, Սեղա՛...:

Քոյրիկս չի պատասխաներ: Փոքրիկ բարձր սեղմած թեւերուն մէջ՝ հրազելով ոսկեծած պուպրիկը՝ կը քնանայ ան:

Ես կը դիտեմ լուսինը: Դիտեմ, հոն ուրիշ աշխարհ մը կայ: Մանուկներու երազ աշխարհ մը, ուր փայտէ՛ միեր կը խօսին մեր լեզուով...: Ա՜յ խոշոր գնդակներ, փոքրիկ ինքնաշարժներ ամէն

կողմ... Գոռնաւոր թողցիկներ արծաթագոյն թեւերով վար կախ-
ւած երկինքէն... Փայտէ նաւակներ կը սահին ջուրերու վրայ, ու
դեղեցիկ պարիկներ՝ ազամանդակուս զգեստներով պննուած՝ կը
ժպտին մանուկներուն...:

Ի՞նչ լաւ է լուսինը...:

❖

Քեռի Սեդրակը շոյեց վանդուր մաղերս ու ըսաւ.

— Վաղը առտու, ժամը ութին պատրաստ եղիր: Քեզ աշկեր-
ուութեան պիտի տանիմ: Այլեւս ինը տարեկան եղար:

Աշկերութի՞նն:

Քեռիս խօսքը հրաման էր:

Ատոճանարար համոզեցի ինքզինքս: Է՛հ, թերեւս աւելի
լաւ է աշկերութիւնը: Երազեցի դիմացի հեծիկի խանութը...
կամ անկիւնի շաքարավաճառին կրպակը...:

Յաջորդ առտու քեռիս արթնցուց զիս.

— Ելի՛ր, Զաւէն:

Պատրաստուեցայ ու ելանք տունէն դուրս:

Անցանք հեծիկի խանութին առջեւէն: Անցանք շաքարավա-
ճառին ճովէն: Անցանք մեծ հրապարակէն ու մօտանք աշխատանո-
ցէ մը ներս:

Կօշկակարի աշկերտ պիտի ըլլայի:

— Ահա, բերի, — ըսաւ քեռիս վարպետին, — արհեստը լաւ
որդեցուր, որք տղայ է...:

Քեռիս մեկնեցաւ:

— Այս աթոռին նստէ, — ըսաւ վարպետս, — քիչ ետք կ'ը-
սեմ, թէ ինչ պիտի ընես:

Նստայ: Բառ մը կը շարշարէր ուղեղս: Ո՛րք... Գիտէի՛
թէ տխուր բան մը կար այդ բառին մէջ, տխուր, սեւ ու անծանօթ:

Շուտով մոռցայ դիս շարշարէր բառը ու դիտեցի շուրջս:
Պատերը ծածկուած էին նկարներով, կոփամարտիկներ՝ մերկ
կուրծքերով ու սուր նայուածքներով: Փութպոլ խաղողներ՝ ար-
ծաթ բաժակներ բռնած: Անոնց կողքին, կիսամերկ կիներ՝ մարմը-
րող աչքերով ու կիսաբաց շրթներով: Գրաւիչ էր մանաւանդ ա-
նոնցմէ մէկը, որ իր մերկութիւնը կը ծածկէր կարմիր անձեռացով
մը:

Զարմացկոտ աչքերս կեդրոնացուցի այդ նկարին վրայ:

— Ասիկա Մարիան է, արքիստ է: Լաւ կտոր է, չէ՞... Խօ-
շիդ եկա՞ւ...:

Գործաւորներէն մէկն էր. նշմարած էր հետաքրքրութիւնս:

— Լակոտը հանդիստ ձգէ, ծօ՛ւ, — բարկացաւ վարպետս:

Ու իմ կողմս դառնալով աւելցուց.

— Հիմա նստէ հոս ու նայէ, թէ կիրակոսը ինչպէ՞ս չիբիշ
կը քսէ:

Նստայ ու դիտեցի: Բայց ինծի համար կիրակոսն էր հետա-

քրքրականը, ինչո՞ւ այդ մարդուն երեսի մորթը մեղուի փեթա-
կի կը նմանէր:

— Ծօ՛, շան լակոտ, շիբիշը երեսիս վրա՞յ է, ձեռքերուս շնա-
յի՞ս: Եկողը չոփուք երեսիս կը նայի: Վա՛յ, ես ձեր բոլորին...

Ու Կիրակոս այնպիսի հայհոյանք մը գլորեց, որուն առջեւ
երեւակայութիւնս մնաց անզօր:

Կէսօրէ ետք, հաստ կաշի մը տուին ու հրամայեցին, որ
ծայրերէն դամբ: Գամեցի: Յետոյ հանեցի դամբը, նորէն դամ-
ցի, նորէն հանեցի...

Յանկարծ դուրսէն լսեցի թաղի տղոց խաղի ազմուկը: Աղ-
մուկը՝ հին երգի նման՝ շոյեց մտածումներս... Գիտէի՝ թէ ինչ
կը խաղային անոնք: Ես ալ շատ էի խաղցած այդ խաղը: Կը նըս-
տէինք երեւակայական ձիերու վրայ ու մտրակները ճօճելով կը
փազէինք թաղէ-թաղ...:

Հիմա, իմ մտրակս մուրճս էր, որ կ'իջնէր կաշիին վրայ:

Հեռացան ձայները...: Նայեցայ վարպետիս: Այո՛, ան բա-
րի չէր: Ան խեղճած էր իմ ազատութիւնս ու պատնէշ քաշած իմ
մտնկական աշխարհիս առջեւ:

Չար վարպետս...:

Ու իջեցուցի մուրճս:

❖

Առաւօտ մը, մետաղեայ դաւաթներու ձայնին հետ միասին,
կանչ մը ներս մտաւ աշխատանոցէն:

— Սա սաւ ծախողը կանչէ, ծօ՛, — հրամայեց վարպետս:
Կանչեցի:

— Եօթը հատ սաւ, — քսաւ վարպետս:

Հաշուեցի: Եօթներորդը ես էի: Ուրախացայ:

— Ծօ՛, Զաւէն, — քսաւ վարպետս, — դուն Եփ՛ւը աւելի կը
սիրես, թէ կազօզը:

Առաջին մտերմիկ խօսքն էր, ժպտեցայ ու համարձակու-
թիւնը ունեցայ ըսելու:

— Շաքարը տոնէնէն աւելի կը սիրեմ:

Խնդացին:

Զհասկցայ՝ թէ ինչո՞ւ կը խնդային: Բայց բան մը ըրած ըլ-
լալու համար ես ալ խնդացի:

Երկար շտեւեց ուրախ մթնոլորտը: Մէկ ժամ ետք, խալփա
Մինասն ու Թորոսը կոռեցան:

— Ծօ՛, ես քու...:

— Ես ալ քու...:

Վարպետը միջամտեց.

— Հիմա, ձեր երկուքին ալ ավաճեց...

Գիշերը, փողոցի ելեկտրական լամբին տակ հաւաքուած ըն-
կերներու պատմեցի օրուայ մեծ դէպքը՝ խալփային ու Թորոսին
կռիւը: Պատմեցի՝ թէ ինչպէս Թորոսը ջուրի անդ ուրիշ բան լե-
ցուցած էր խալփային շիբիշի ամանին մէջ: Ինչպէս խալփան քսեք

ու քսեր էր չիրիշը կաշիին, բայց չէր փակած: Ինչպէս Մակարը մատներ էր: Ինչպէս Հայհոյեր էին իրարու...:

Ընկերներս նախանձով մտիկ կ'ընէին: Իսկ ես, հպարտ էի կօշկակարի աշկերտ ըլլալուս համար:

— Գիտէ՞ք ինչ ըսաւ խալփան թորոսին:

— Ի՞նչ...:

— Ըսաւ հետ քու...:

— Ատիկա շատ գէշ խօսք է, — ըսաւ ընկեր մը, — գիտե՞ս ինչ ըսել է:

— Խալփան թորոսին մօրը գէշութիւն պիտի ընէ, — ըսի:

— Ինչպէ՞ս, — հարցուցին հետաքրքրութեամբ:

— Ես ի՛նչ գիտեմ ինչպէս...:

✽

Յաջորդ առտու խալփան ու թորոսը Հաշտուեցան: Բայց, համբուրուած ատենին անգամ կը հայհոյէին իրարու:

Վարպետս ի՞նչ շուկայ կաշի առնելու ու կէս ժամ հտք վերադարձաւ: Մօտեցաւ ինծի ու ըսաւ.

— Նայէ՛, ինչ եմ բերեր քեզի:

Խոշոր... խոշոր տոպրակ մը շաքար:

Նայեցայ վարպետիս: Բարի էր վարպետս...:

Ձեռ գիտեր ինչո՞ւ անի տակը ու աւելցի արդէն իսկ մաքուր աշխատանոցը: Մաքրեցի սեղանները, ջուր բաժնեցի բոլորին, ու դառնալով վարպետիս հարցուցի.

— Բան մը կ'ուզե՞ս, վարպետ:

Ժպտեցաւ ու իր դեղնոտած ձեռքով շոյեց գլուխս:

Գիշերը, ես ու քոյրիկս շարեցինք շաքարները անկողիններուն մօտ դրուած փոքրիկ սեղանին վրայ ու մէկիկ-մէկիկ, առանց աճապարելու կերանք:

— Ձաւէն, վարպետդ հրեշտակի՞ կը նմանի, — հարցուց քոյրիկս՝ լիզելով շաքարոտ մատները:

Ոնգացի իր հարցումին վրայ ու բաց պատուհանէն ցոյց տալով լիալուսինը, ըսի.

— Վարպետս ճիշդ այս լուսնակին կը նմանի:

✽

Շաբաթ գիշեր է:

Վարպետը շաքարականները կը բաժնէ:

— Հոս եկուր, Ձաւէ՛ն:

Վազեցի սեղանին մօտ:

— Շաքարականդ յիսուն դրուէ՛, — ըսաւ, — գոհ եմ քեզմէ:

Իթէ այսպէս շարունակեալ, կ'աւելցնեմ:

Յիսուն դրուէնոց մը դրաւ ափիս մէջ:

— Ենորհակալութիւն, վարպետ:

Արծաթ դրամը սեղմեցի ափիս մէջ: Առաջին վառտակս էր:

Վազեցի տուն...:

Այո՛, կարճ էր ճամբան, բայց ես, իմ մանուկ երեւակայութեամբ կրցած էի այդ արծաթ գրամին մէջ ամփոփել բոլոր իր-
ձերս: Ինչե՛ր պիտի ընէի, ինչե՛ր...: Նոր շալ մը պիտի առնէի
մօրս, որպէսզի այլեւս հին չալով չերթար եկեղեցի: Քեռիիս հին
հողաթափները պիտի նետէի փողոց, ու նորերը պիտի առնէի: Քոյ-
րիկիս՝ փոքրիկ պուպրիկ մը, կապոյտ աչքերով, իսկ ինծի, ին-
ծի՛ր...:

Երբ հասայ տուն, պոռացի.

— Մայրի՛կ, յիտուն զրուշ տուաւ ինծի վարպետո՛ւ... տե՛ս,
մայրի՛կ...:

Մայրս ձեռքը դրաւ ուսիս: Արցունք կար աչքերուն մէջ:
Երբեք այդքան ծանր չէի դաւաճած մօրս ձեռքը, բեռ մը կը ճնշէր
ուտերու վրայ:

— Ապրի՛ս, մէկ հատիկ Զաւէնս, տունիս ճրագը:

Մայրս շնայեցաւ շահած գրամին ու թաշկինակը աչքերուն՝
մտաւ ննջարան:

Զատեցայ մօրս ընթացքը:

Քեռիս ժպտերես մօտեցաւ ինծի ու թիթեղէ փոքրիկ դան-
ձանակ մը ցոյց տալով, ըսաւ.

— Շարաթականներդ հոս պիտի նետենք, Զաւէ՛ն, որպէսզի
զալ տարուայ դպրոցական պիտոյքներուդ դրամը հաւաքենք:
Թի՛նկ...:

Արծաթ գրամը դրոցաւ թիթեղեայ տուփին ճեղքէն ներս:
Կարծէք երազներս էին, որոնք կը կորսուէին դանձանակի մթու-
թեան մէջ:

Թի՛նկ...:

Գիշերը նայեցայ բաց պատուհանէն դուրս: Լիալուսինը՝
արծաթ գրամի նման՝ կախուած էր երկինքէն: Ձկային այլեւս դու-
նաւոր թռուցիկները, խոշոր զնդակներն ու փայտէ ձիերը, Ձկային
սահող նաւակները... բարի պարիկները...:

❖

Այլեւս շատ տրամադիր չէի աշխատելու: Եթէ պիտի չկարե-
նայի շալ ու պուպրիկ առնել, այլեւս ինչո՞ւ աշխատէի:

Սկսած էի քիչ մը հասկնալ աշխատանքներուն կատակները,
հայհոյանքներուն իմաստը: Ու օր՝ մը, երբ դրացիին աչկերսը ի-
րենց խանութի աղբերը կը թափէր մեր մայթին վրայ, բարկացայ
ու պոռացի.

— Մօ՛, ես քու...:

Կիրակոսը շատ հաւնեցաւ խօսքերս.

— Մեր քախքէն կ'ըլլայ կոր լակոտը, — ըսաւ:

Այլեւս սոսիւտայ փափուկ տղան չէի: Կը կռուէի թաղի տը-
ղոց հետ, կը հայհոյէի հակառակորդներուս:

Գիշեր մը արիւնոտ քիթով ու սեւցած աչքով վերադարձայ
տուն: Տասնընորս տարեկան տղու մը հայհոյած էի ու ան ծեծած
էր զիս:

— Տղաս պիտի փճանայ տյս ընթացքով, — ողբաց մայրս, —
չեմ ուզեր իր շահած դրամը, չեմ ուզեր...
Քեռիս միջամտեց.
— Ձգէ՛, թող տեսնէ, թէ ի՛նչ է կեանքը:

♦

Աշնանամուտ էր: Ձար քամին տարածուած էր դաշտերուն
վրայ: Փերթառուած ծաղիկներ կային դեռտակի ափին: Դեղին էին
մարդերը, ու երկինքը՝ տխուր, մոխրագոյն...:

Դպրոցները պիտի բացուէին շուտով:

Ասի վերջին շաբաթականն ու սեղմեցի բոլորին ձեռքերը:

— Ձաւէ՛ն, դասերդ լաւ սորվէ, — ըսաւ վարպետս, — ուսու-

մը լաւ բան է:

— Շաբաթ օրերը եկուր, բարեւ մը ըսէ, — ըսաւ խալփա Մի-

նասը:

— Մեզ շնորհաս, հա՛...:

Ինծի խոշոր տոպրակ մը շաքարեղէն առած էին:

— Բոլորիս կողմէ քեզի նուէր, — ըսաւ Կիրակոսը:

Տոպրակը դրի թեւիս տակ ու բռնեցի տանս ճամբան: Տը-
խուր էի...: Խալփա Մինաս, Հովսէփ Կիրակոս, Թորոս, Մակա՛ր,
ու վարպետս, բարի վարպետս: Այո՛, ես սիրեցի ու երբեք պիտի
չմոռնամ կոշտ ձեռքերով ու ճերմակ սրտով այդ պարզ մարդի-
կը...:

Այդ դիշեր շաբաթականն շտուի քեռիիս: Ես իմ ձեռքովս
նեակեցի արծաթ դրամը գանձանակիս մէջ:

Այդ դիշեր շաքար չկերայ: Աշնանային ամպերը ծածկած էին
յուանկան...:

♦

Նոր պայուսակ, նոր հաղուստներ, նոր կօշիկներ ու նոր
զիւրքեր...:

— Տեսար, ի՛նչ լաւ բան է աշխատանքը, Ձաւէ՛ն: Դուն քու
քրտինքովդ շահեցար այս բոլորին դրամը:

Քեռիս համբուրեց ճակատս, մայրս՝ թուշերս: Ու քոյր ու
եղբայր՝ ձեռք-ձեռքի տուած՝ բռնեցինք դպրոցի հին ու փոքրիկ
ճամբան:

— Ձաւէն, դալ ամառ նորէն պիտի աշխատե՛ս:

— ...

— Գիտե՛ս, բոլորն ալ պուպրիկ ունին:

— Այո, Սեդա՛, դալ ամառ անպայման պիտի առնեմ:

Դպրոցին փոքրիկ ճամբա՛ն...:

Երեք ամիս առաջ էր տակաւին, երբ արձակուրդի կարօտը
սրտիս վազեցի դէպի տուն ու մոռցայ քեզ...:

Ահա, նոր պայուսակով, նոր հաղուստներով ու գեղնոտած
ձեռքերով կը վերադառնամ քեզի, դպրոցին փոքրիկ ճամբան:

Ա. Ա.

Մ Ե Ն Ք . . .

Ուր որ լինենք, գիրկդ պիտի դառնանք մորից,
Աշխարհն ուրախ, մարդիկ բարի, ուր որ լինենք,
Դեռ կը հնչի մեր ականջին քաղցրահնչիւն երգդ մորից,
«Պաղպատակուս երգերը քոզ հնչեն մորից»:

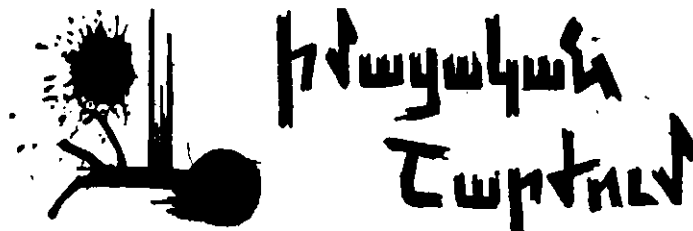
Գաղափարի ուղիները չեն բաժանում որդուն հորից,
Ու նամբում այդ՝ որք չի մնում զուական մորից,
Միշտ հաստատուն քեզ հետ ենք մենք ու ամենկում,
«Գաղափարի խօսքերը հուր քոչեն մորից»:

Բացկլտում է մի հուր անշէշ մեր սրտերում,
Խնկ հուրը այդ մեր սրտերին ազատութեան տենչ է բերում,
Ու պայքարի ուժեղ փափաքն է փըրփըրում
«Կուս հաւատով զրահաւոր մեր սրտերում»:

Ոչ մի սարսափ տեղ չի գտնում սրտերում մեր,
Քամի որ կան վեհ ու կտրուկ մտքերը մեր,
Երգերը մեր, յայտերը մեր յաւերժատենչ՝
«Աւետաւոր զանգերը քոզ հնչեն մորից»:

ՌԵՄԱ ԳԱՌՕՂԷ

Քեհրան

ՄԻՆԱՍ ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ

ԱՊԱՍՏԱՄ ՍԵՐՏՈՂՈՒԹԻՒՆ...

Գոյութեան իրաւունք ունի՞, Արաատեւ-
մանեան Հայ կեանքի մէջ, զգրական շարժումն
բացատրութիւնը — իբրեւ համապատասխան ե-
րեսոյթ կամ իրադրո՞ւմ:

Հարցական է:

Անմազէն չենք հաւատար, թէ այդ հշար-
տումը կայ, — որովհետեւ՝ բառին ետեւ պար-
տաւոր ենք փնտնելու պազուիթ զազուիթ հաս-
տասանի իմացական պահանջներու, հետաքը-
քըրուքեան եւ գարծոն դիրակատարութեան
փա՛տը: Եւ ցաւազին իրողութիւնը այն է,
միշտ մեր անձնական կարծիքով, որ — բացա-
ռութեամբ անձնական զօտիներու — մեր ժո-
ղովորդը իմացական զօտեան չզգար, մեր
զրազէտներն ու մասնորակութիւնը կը կազ-
մեն բլիթային զգառակարգ՝ մը, եւ, ինչ որ
հիմնականն է հշարժումի մը փոստական դո-
յութեան հաւատարու համար, հոգեկամ աւ մը-
տաւոր օրնէ մնայուն կապ չկայ ամեօտ գրե-
զեօթի եւ զանգուած ծաղովուրդի միջեւ:

Որք է Հայ զրականութիւնը. շատ աւելի
պրերգականօրէն մերկ ու ցամաք է Հայ իրա-

կանութիւնը: — Մինակ է Հայ զրազէտը, զրե-
թէ շնանկէ է իր ներաշխարհին մէջ. լքումի
եւ անզօր իռազի մը մարակումով կ'աղբի.
Հեղհեան աւելի խոր կը զգայ, թէ անարժա-
զանդ տաղանդանք մըն է իր երկունքը: Առօր-
եան այնքան ամացուցիչ շափերով չի նշեր հա-
ւանօրէն իր մաքին եւ հոգիին մըս, որքան այն
իրատես ու առարկայական անդրադարձումը՝ թէ
իր ետեւ յաւի հշարժումն մը հիմնադրազ հա-
սարակաց, գոմէ միջիմ տաքազութեամբ հետա-
քըքրութիւնը մեր ծաղովուրդի: Կա՛յ զմասու-
ցումը, — փոյթ չէ թէ յարարեական շափով
մը. աւելան չկայ զինդրանքը, — զոնէ ա՛յն
շափով՝ որ զրազէտը կարենար մերտապառիւ
առանձին մեղացած ըլլալու լիկիլ ապուստութե-
ան:

Մեր զրականութեան վերին հարկըմեակի
պատմութիւնը է յայտ կը բերէ յանուն իմացա-
կան արժանապատուութեան եւ մասաբ կեանքի
աւելայութեան յայտարարուած լուս բայց որը-
տառուչ պայքար մը. — Հայ մաքի եւ հոգիի զո-
յառեման ոգորում մը:

Հաւանաբար թիւեր միայն հաստատած ըլլաւ, հարիւր տարիներու այդ տեսողութեան մէջ՝ դորեմէն, զրի ու քառի վերանաւաճող տարածներէն, երբեմն ուղղունաւոր տակաւն տաւարակ ուրացուած իրադրութիւններէն մեզի փոխանցուած խոսքը հայ զրազէտին ու քահանային: Իսկ այդ թիւերը վատահորէն լրիւ ըմբռնած են՝ թէ ի՞նչ գնով ինքզինքն եւ իր վատաւոր մեր ժողովուրդին պարտաւորելու քաջութիւնը - եւ յաջողութիւնը - ունեցած է ամէն մէկ զերթող կամ տրամադիր, ամէն մէկ մշտնջենի կամ հազիւ սերմանող:

Եթէ 1870-1940-ական թուականներ ստեղծագործող զրազէտ սերունդները ակօս մը մղեցին իրենց նախնի ու պատմութիւն մը շինեցին, 1940-1990-ական ժամանակի նորագոյնները, աւելի՛ քան նախորդները խորանկ ազդելով եւ տառապազին երկունքով մը թուղթին փոխանցելով Հանդերձ իրենց հոգեկան ու մտաւոր տաղանդները, բախար շունեցան լսուելու կամ փնտռուելու: Ե՛ւ անշուշտ փառքի՝ եւ մեծարանքի պատուանդանի մը վրայ պահուելու, բայց զանկ տնտեսականի եւ տնտեսական շինարարութեան համար:

Անշուշտ քարեմուտիւն է - եթէ ոչ ցոմաճ եւ անպատասխանատու դատում - զարմաճի հաջ յաջել այս պարագային:

Ճիշդ Վլադիմիր Զրազէտը ընդհանուր լընացումը բացատրել հայ զրազէտներու կամ բանաստեղծներու որակական անշեղացումով, կամ այն հասկնալ նորակարգութեամբ՝ թէ անոնք չեն կրցած... զփամանակին շունչը դառնալ եւ իրենց դորին կշիռովը կախարդել բազմութեանները:

Ըսենք այստե՛ղ իսկ. - Որքան ալ համեռն եւ անշուշտ ըլլայ վերջին տասնամեակներու հայ զրազէտ բերքը, իր կոյտմին եւ իմացական արժանապատուութեան մէջ անդաման մտաքան է հայ զրազէտը: Միշտ է, ու այսօր ալ տակաւին կը մղէ - զարմանալի կենտոնակութեամբ մը, ու զրեթէ հիացումի աբժանի յամառութեամբ մը - հանկարծի պատերազմը իմացական ու հոգեկան կեանքի մը, խեղդիչ ու հալածող անտարբերութեան մէջ, ներքին տառապանքի եւ՝ արտաքին խոյս տուող առաքելապաշտական աբաբի մը մէջ, օրը օրին ապրելու նիւթապաշտական դասանալի մը ջլատիլ, սիրտ ու հոգի բզկատը մթնուրաքին մէջ, ու

տակաւին վիճակներու եւ երեւոյթներու մէջ՝ որոնք կը մղեն մեզ երբեմն հաւատալու, թէ Հայութիւնը հրաժարած է զինք կեցութեանը, զինք պատուականերու եւ քանդիչ փոթորիկներու դէմ անխորտակ զարմնող ներանմանակ ուժէն, - մշակոյթի ոգիէն:

Աննախընթաց տաղանդը, զոր կ'ապրենք հիմացական շարժումի՝ կամ զզրական կենտոնակութեան մը լընացութեան համարով, հետեւանք է մանաւանդ կեանքի այն նոր պայմաններուն, որոնք վիճակուեցան Հայութեան՝ մասամբ մեր իսկ ցեղային ինքնագոյնութեան, ու առաւելագոյն աշխարհաքաղաքական - ընկերային - տնտեսական - հոգեբանական ազդակներու բերումով:

Մեր ժողովուրդի զեղաշինն ո՞ր զինքնագոյնութեան մէջ պիտի փնտռենք մասնակի պատահումը՝ ներկայ ժամանակներու զրազէտ շարժումի եթէրային գոյութեան:

Պիտի փնտռենք կրաւորականութեան եւ նեթակայութեան այն հոգեվիճակին մէջ, որ Հայոց պատմութեան մէջ նշանակալից քրտորէն ցայտուն է, որքան ըմբռնութեան եւ անկախութեան ոգիին, որքան յեղափոխական եւ թրեխարմաճ խառնուածքը:

Ձենք երթար ետ, թուականներէն ու պատմական դարաշրջաններէն վկայութիւններ բերելու համար մեր այս հաստատումին: Ն'արժանազրենք պարզագոյն, որ հայ հոգիի բնորոշ դիմերէն մէկը եղած է նաեւ ինքնագոյնութեան զգացումը, - Ֆիդէլիական գոյութեան մը ապաւնութեամբ մեր ապրելու դաւանանքը, հեռանալի՝ նոյնքան պատմական այն միւս իրողութեան, որ մշտական գաղթականութիւնն է, յաւիտենական սրբութիւնը եւ զրկանքը, ողբերգական տառանջութիւնը՝ անբարոյ աշխարհի մը մէջ:

Մենք չա՛ր կը սիրենք խաբլ մեր գոյութեան խիզախ մարտնչութեան մասին, օտարական կեանքի դէմ խրոխտ եռանդունքներուն մասին, օտար կամ թշնամի լուսներու դէմ հրաշալի խոյանքներուն մասին - որոնք իրողութիւններ են:

Ձենք խաբլ տակաւն ստրկամտական այն վիճակներուն ու նոյնքան իրական այն կրաւորականութեան մասին՝ որոնք զարէ զար աբիւն ու սկիտր զարմած են հայ մարդուն մէջ, ու այսօր ալ, տակաւին, կա՛ն ու կը մնան՝ շատերու համար իրերեւ հանդակակ կեանքի եւ ֆիդէլական ապահովութեան:

[illegible]

Մենք հաստատում ենք միակ ու անբոլորական
պատճառը և՛ անշուշտ մեր ժողովուրդի իմա-
ցական կամ գրական պայաններենու ցատկաբե-
մին: Սակայն, ամենն է խորունկ ու իրական ազ-
բուհներեն մեկն է:

Կարելի է միանգամայն փաստել, որ՝ ծագել
ծագել ա. հետապառ վաղաքով իր ստորեման ապա-
հայելու հետևանքը արդյոք մեր ժողովուրդը,
սերունդներ սերունդներ հեծ տեղանքի մաղել ա. հողի
իր ծառանքի մեջ է. կ'առաքիպալիսանա. օրէ օր
կը զոհանայ ճհացի, իր ինքնութիւնը երկրու-
թի սնունդները հետամտման թանկ մէջ միայն
արեւմտեաներու իմքնանմանութեւն. — աւարքի իտ-
ջով՝ պարզապէսով հեղտեանէ Հայտ. Թեան առ-
հասական հողագաղաղութիւններ, օտարութեամբ ի-
մացական ու մտաւոր այն ներքին իրաւանու-
թիւնները՝ որոնք իր մէջ ազգային գոյատե-
ւումը մը ընդունաւ իր կ'ամբողջութեան, ա. զինք
անխեղութեւն կը պահէին՝ իրրու Հայաստանայ
Ժողովուրդը, բառին ամենին հարապառ ու առ-
քաղակական առումովը: Նվթիմայն ինչ էր Հայկ.-
Արշակունսանքը, մինչև 1940-ական թուական-
ները, ցեղին բաւոր յաւերթական ձգտանքներով,
ներքին անպահանջներով, զգիյն պատմական ա-
րեւելք հասող յորձանքներով, հետևանքով
տեսեւ՝ ինքնազոյ հուսալքանութիւն մը միայն
զգիւթ ընդազգական պայտերներովը: Չեանթա-
նալ Թեան եւ գաղաղութիւնն յանախանքը, մշտ-
գործու եւ հողինքնու մէջ, Թեան էր եւ վանին
լաւամարդութիւն: Հողայ ինքիքը գաղաղութեան
այն իրաւանութեան հետ, որ իմաստութիւն
հայտնական է այսօր՝ իր պատառաստանութե-
ւանքը մեր ինքնութիւնը վրայ ապառնալ էր ներ-
քանակութեան, առանց մեր հողինքն անխախտ-

[illegible][illegible][illegible][illegible]

Ոստանաւարքի մէջ զգացուցիչ աշխատանքները, թէ զբաղւած էին միայն, որ զբաղւած չարժուած էր ստեղծել, այլեւ ու մանաւանդ՝ քննարկող, ընթերցող գրականութեան հետաքրքրութիւնը եւ հետեւողականութիւնը։ Ամսական լի է արժեքներու յայտնաբերումը եւ անոնց տալիսին ու խոստումներուն լիւր պատշաճութիւնը, որոնք անոնք քննարկող իր քննարկական հետեւողական տակ պատշաճ ծագող վարկէ մը չունին։ Բացառիկ երեւոյթ է անհատական զարգացումը եւ անհատական տնտեսական խառնուածքով հայ զբաղւածներ ուղիւնէն Արտասահմանական հայ իրականութեան մէջ։ Հատկապէս տարբեր ըլլաւ պատկերը, եթէ հայրենի հողը ըլլաւ մեր հայրենական տակ, համար 1890-1913-ի ժամանակ զարու Պաշտօնաւարժանը ըլլաւ մեր շուրջ, ընկերային, մասնաւոր ու քաղաքական իր մթնոլորտով։

Եթէ կ'ուզենք զբաղւած չարժուած եւ իմացական ընդհանուր կենցաղ ստեղծել աշխարհային Միջուկին մէջ, պիտի ընենք այդ հողը, պիտի յաճարինք այդ վարժարանին, զբաղւածին ու հետեւողական միջին հոգեկան այս անմիջական կապը պիտի գոյատևենք անպայման։

Ճ

Հիմնովին տարբեր են աշխարհաքաղաքական, ընկերային, տնտեսական եւ հոգեբանական այն բոլոր ազդանքները, որոնց կ'ազդեցնենք թէ անոնք, զբաղւած ու իմացական չարժուածի մը չզոյրութեան իրենց իմաստով պատճառ ցոյց տալով՝ մեր կամքէն անկախ, նախապաշարական վերելմանը մեր, որոնց ենթակայ էր մեայ տարապիւտ։ Հայութիւնը։

Ո՛ր ոք հրեայ ժողովուրդի մը ընկալանք ընդհանուր կենցաղին ուղիւնէն եւ ուսեղ անգործութեան մը անոր իմացական կենսութիւնը։

Այս տեսակէտով, մենք մեր մասնաւոր կենսութիւն մտնելն մտաւ մէջ յիշանքն է որ կ'ապրինք։ Ու չենք կարծեր, որ զանազան ուսէ հայ մարդ, որ անդիմանալի թէ ինչու, ինչպէ՞ս եւ տակաւին ի՞նչ անպատշաճ շրջապատութիւններով լոյս եղան մեր ժամանակները, Հայկ. Արտասահմանի բոլոր հորիզոններուն տակ։

Համախառն ու կազմակերպ մեր զապուկները, - քաղաքական եւ տնտեսական անակնկալ

վիճակներու բերումով, իսկ Արեւմտեան գոտիներու յարաբերութեան կայուն ու ապահով շրջաններէն մէջ ապրող մեր ժողովուրդը՝ իրեն վիճակուած ընկերային շատ աւելի զաւարդ պայմաններու հետեւանքով, կը պարզեն զբաղւած ու իմացական երեւոյթ համար զրեթէ արդարական իրավիճակ մը։ Ձուլումի երախները փակել, - կը թուէ անկարելի փորձ ու նոյնիսկ անհաղթ յանդիմանութիւն։ Խորթացումի եւ օտարացման զառթիւքները վերանշէլ զէն փրկութեան կանաններու՝ համար կը թուէ ցնորքի եւ ինքնախառնութեան։

Բոյնե՛ր լինէր էինք, ու զի՛նքէնք։ Խորշակը եկաւ ու քանդեց զանոնք։

Նա՛ր բոյներ չինեղու յամառութիւնը ցոյց կու տանք, եւ հիշը կ'ընենք վերադարձի երգչու։

Անկարելի այս նոր զգացումները մղելով հանդերձ, ասկայն, չենք կրնար յանձնուիլ ապահով յաղթանակի մը երազին։

Հայութիւնը, իր պատմութեան ամենէն խաւար եւ անկարելի շրջաններուն մէջ իսկ չորսի եւ կենսաբիւսական վառիչ է ընտանիքի կոտորածներու վրայ կամ անապատներու մէջ։ Տատանք է՝ բայց չէ ընկալում։

Այսօր, ասկայն, անհամեմատաբար մանր է առջնապէս՝ զոր կ'ապրին, որովհետեւ Հայաստանը Եւրոպայի մեծագոյն տնտեսական ինքնուրուշ քաղաքացի է իր անդամներով։

Աշխարհի ամենէն հոգեբանութիւններն իսկ չկրնան մեզ մեր ինքնութեան մէջ խորատակել, - ասկայն աշխարհի ամենէն հոգեբանականները՝ մեր մէջ կրնան սնունդ ու աւել տալ անհատականութեան ախարհ, ստորադասութեան պատուաւոր զգացումին, ու անհատական փառքերը օտար հարստութիւններուն զոհելու գերատնտեսական համակերպումին։

Հո՛ւ, այս աշխարհի իրողութեան մէջ, մենք զրեթէ անգործ զարման ենք աշխարհ։ Ու թէ եւ զինքնապէս իջնալու զերազոյն փորձը կ'ուսուցեն ընկալողութիւն, չենք յաշնդիր ասկայն խորանկիւտ թուրքերը, որովհետեւ տարբեր նոր սերեր, տարբեր նոր պատաններ, տարբեր նոր փառքեր, տարբեր նոր զաւարճութիւններ եւ հիւսնադարձի հակամիտութիւններ մեզ մղան են մշակութաւորին եւ իմացական ամեն կուսան երկրորդելու։ Հասաւ աւելի աժան ու գիւրիկ նուաճութեանը...

Կրնա՞ք հերքել այն հաստատումը՝ թէ մենք, այսօր, աւելի էսթրացո՞ւ հաստատութիւն ենք, քան հազո՞ւ եւ ընկերային դիտակցութեան տէր ժողովուրդ։

Կրնա՞ք միտել այն վատը, որ՝ հանքային մեր կենեքի բոլոր մարդերուն մէջ, նուազ կամ առաւել չափով կազմակերպուեցանք, սակայն չուրջ որեւէ փորձ չըրինք կազմակերպելու ի մայրական եւ մշակութային մեր կենեքը։

Պատասխանատւութենէ խուսափող, մեղապարտ հոգեբանութեան տէր մարդոց քիմիայի աղբարայում է ըսել, թէ հայ մտաւորականութիւն, հայ զբաղէտ եւ բանաստեղծ արժանի չեղան իրենց կոչումին՝ ... Մինչ իրականութիւնը ա՛յն է, որ մենք, իրեն հայութիւն, չուղեցինք իզրայէլի հայ զբաղէտին եւ մտաւորականին համար աւելի էլ այն ենթադրե՞լ որ կարելի պիտի զարմէնէր ասեալի եւ մարդկօրէն հանդուրժելի պայմաններու մէջ լըիւ նախընտրել ստեղծագործ աշխատանքի եւ ծառայել տէրաջնական գրականութեան։

Հարեա՞րա՞ւ՝ աղօթատեղիներ կառուց Հայութիւնը։ Վարժարաններ չիենց։ ակումբներ եւ մարզադաշտներ քացաւ։ համոյքի ու ժամանելի վայրեր ապահովեց...։

Մակայի՞ չկըցաւ տնտեսապէս օղակալ եւ լըիւ չափով մեծատու որեւէ Հրատարակչական հիմնել, որպէսզի հայ գրագէտը ապաւին մը գտնէր իր գործերը ո՛չ միայն հրատարակուած տեսներու, այլեւ ապրանքիւ գտնէր, վաճառելու աշիպէս՝ ինչպէս վաճել է Մշակութիւն եւ Գրականութեան ճակատագրիւ ազդովին հովանաւորող հասարակականութիւններու։

Ո՞ր, պիտենք, պիտենք...

Պէտք ու իրական միջոցն Արեւմտեան ափեր հրատարակչականները հաստատուած են, մէկուն ու միւսին անմիական նախաձեռնութեամբ։ - Եթէ տեսնէք ալ չըլլային, հաւանօրէն յարդ ծամէինք այսօր...։

Մեր խոսքը սպազնոգ հրատարակչներու մասին չէ, այլ Հրատարակչական Հաստատութիւններուն կամ Հրատարակչական մը, որ ի վիճակի պիտի ըլլար երկրէ երկրի ու ժողովրդէ զազուծ ցանց հիւսելու, հայ գիրքը հասցնելու հայրական երգիքներու, ի հարկին չըլլուն գործիչներով ապահովելու ընթերցող հասարակութեան վր զոյարտումը, առանց ակնկալելու, որ... ինք, հայ մտաւորականը, աղքատագրու

դառնայ կամ ճիւղընք որոնէ ծաղէ ծաղ, յաճախ նաեւ նուազագույնի վերաբերումի առարկայ դառնալով։

Կրնա՞ք ուրանալ, թէ չդառնալու հայ մեծահարուստ մը, որ ապարէզ իջնէր ու պայման դնէր իր կէս կամ մէկ միլիոնը միմիայն ու քաջառապէս յատկացնելու՝ հայ գրագէտը եւ հայ մտաւորականը Աւստրալիոյ ինքնապահ դարձնելու զնով գրական երկունքի եւ աշխատանքի լծելու նպատակին։

- Հապա ի՞նչ ըսել Պարոնեաններուն, Օտեաններուն, Վարուժաններուն, ու այն գրիւք բերողներին, որ աստիճանաբար պայմաններու մէջ եւ յաճախ պատառ մը հացի կարօտ՝ ստեղծագործեցին, ծառայեցին Հայութեան ու մեռան րաց կոպերով... պիտի ըսեն հիմա՝ մեղմէ աղէկները...։

Անուշա առանց անդրադառնալու, թէ ա՜նհը, այդ սերունդները, նորագոյններէն լատ աւելի բախտաւոր էին, ու կեանքը եւ ստեղծագործական պայմանները անհամեմատօրէն տարբեր պահանջներով կը զարգանային այդ օրերուն։

Հիմա, ամէն ինչ ըսելու հարկը չենք տեսներ։ Իսկ կը կարծենք, թէ գրական պատմաշրջաններու տարբերակն նմանում մը րաւ է, այս կարգի փոստաբանութիւններ ժամանակավրէպ եւ անտեղի հիմնաւորում նկատելու համար։

Մէկն ու միւսը մեղադրելու նպատակով չէ, որ ըրինք այս հաստատումը։ Այլ պարզապէս ըսելու համար, թէ մենք, հայ ժողովուրդ, ա՛մէն տեղ՝ ամէն բան լաւ սերտելով հանգրձմ, գրական եւ իմացական շարժում ստեղծելու նախադրելը կամո՞ր-ակամայ տեսեցինք, ու այսօր միայն, երբ ջուրը լաւացք է տարած, մեռաւաներովը վայրկեանի ճիշդ կ'ընենք վախճալի փրկելու...։

Յ

Ես՝ տ յոռետեւ եղան մեր խորհրդածութիւնները։

- Ուրիշներ կ'ընեն աւելի լաւատե՞ս ըլլալ։ Մենք ա՛յսպէս կը տեսնենք. ա՛յսպէս կը հաւատանք։

Եւ պատրաստ ենք լացի Պատ երթալու եւ քուելու մեր սխալը, եթէ մէկը կ'աքնայ համոզել մեզ՝ որ մեր ակնոցը սեւ է...

Մ. Թ.

Պոսթըն, 1966

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՀՈԳԵՂԻՆԱՅԱԾ ՆԻԻԹԸ

— «ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ» —

Հայ ձեռագիրներու մտերմագոյն յարեկամին
 եւ մեծագոյն ախոյեանին՝ երջանկայիշատակ
 Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանցի մագաղաթ-
 նայ յիշատակին:

1967-ը Հայ մշակույթի պատմութեան լուսանցքին վրայ բիծ մը նե-
 տեց, որ կը մնայ տակաւին թանձրօրէն կառչած թուղթին, որուն սեւու-
 թիւնը գեռ հեղուկ է՝ նման վէրքի մը, որուն վրայ ճարպիկ ձեռքեր կը
 փորձեն հիւսել տեսակ-տեսակ երիդներ նուրբ ու թափանցիկ կերպանե-
 րու, ծածկելու համար ոչ վէրքը, այլ վէրքով արիւնոզ ձեղքը...

Հայ մանրանկարչութեան ոսկին իր պատմութեան պատմունճան ըրած
 եայ ձեռագիրը արիւն տրտաւունց այս տարին: Փետրուարէն ասդին, հա-
 յութեան ընդհանրութեան վերաբերեալ ոչ մէկ հարց այնքան շունչ ու հունչ
 սպառեց հայ շրթունքներէն, դառնութեամբ թանձր այնքան մեղան սպա-
 ւեց հայ զրիւններէն եւ այնքան սուր ցաւով եւ ընդվզումով արձագանգեց
 Հայ մարդու սրտին մէջ, որքան «կտրուեալ եւ վերագտեալ» ձեռագիրնե-
 րու տխուր պատմութիւնը:

Հայ ձեռագիրը պէտք է ձեռքադրուի այս տիպի պատմության հայ միտքերուն մէջ թողած մշտնջեն, որ մշուշի կեանք ունի ինքնին, լուսանց-
քային գոյութեան իրաւունք մը ստեղծ, պատմութեան սեւ թելին վրայ ար-
ձանագրուած տիրաբարձող յիշատակարան մը (1)։

Եւ ահա իմ հայեացքը վերստին Հայ ձեռագրի պատմութեան ոս-
կիւնի կը դառնայ, երբ Դեկտեմբերի այս երեկոյին կը մտածեմ Գարեգին
կաթողիկոսի անձին ու գործին մասին։ Իր ծննդեան հարիւրերորդ տարին
կը հանգրուանուի այս երեկոյ։ Իր յիշատակին ընծայուած այս նշմարը իր
պաշտած հայ ձեռագիրին վրայ՝ միտքի սեւեռում մըն է պարզապէս եւ
շա՛տ հեռու՝ ուսումնասիրութիւն մը ըլլալու յաւակնութենէն։ Իր յիշա-
տակին հետ աղբնշուած վերանշում մը ստեղծ հայ ձեռագրի թանկ արժէ-
քին հայ գիտակցութեան մէջ։

Հայ ձեռագիրը ամէնէն վճիռ հայելին է հայ հոգեկանութեան։ Հա-
յու պատմութեան տաքն ու պաղը, սեւն ու ճերմակը, փառքն ու աւերակը
իր մէջ խառնած հնամենի բայց միշտ նոր, մազադաթեայ անշարժութեամբ
բայց հաղորդական եւ յուզական ջերմութեամբ բարբառող վկան է հայ
մեծագիրը։ Հայ կեանքի ամէնէն նուրբ, մտերմօրէն բարախուն ապ-
րումները, որոնք առհասարակ դուրս կ'իյնան «հանգամանաւոր» պատմիչ-
ներու, «պատմական» մատենագիրներու լայնարձակ կարկիններէն, այն-
պիսի տաքութեամբ մը կը խօսին հայ ձեռագրի էջերուն անկիւններէն, որ
անկարելի է չընտելի անոնց հոգեխառվ շողորմութենէն, սրտայոյզ անկեղ-
ծութենէն ու յանկարծարուի պարզութենէն։

Ահա այդ Ձեռագիր-Գրիմակէն հայ կեանքին վրայ ինկած նառա-
գայթը աղուոր անկիւններ կը պնդէ դարերու մշուշին տակ սքողուած հայ
հոգեկանութեան աշխարհի մէջ։

Գիրին եւ դրականութեան, միտքին եւ իմացական թռիչքներուն,
գեղեցիկին եւ գեղազիտական արժէքներուն հանդէպ պաշտամունքի, կիր-
քի՝ հասած սէրը Հայ ժողովուրդին մէջ՝ առաջին եւ ամէնէն ուժգին խօսքն
է Հայ ձեռագիրներուն։ Գիրքը գիրքէն աւելի բան մըն է հայ ժողովուրդին
համար։ Գիրին մէջ կայ զօրութիւն մը, որ գիրով մարմին առնող իմաս-
տէն աւելի խոր խորհուրդ մը ունի։ Ձեռագիրը ի վերջոյ ձեռքով դրուած
գիրք մըն է, սառն զատողութեան համար։ Բայց հայ մարդու հոգեկանու-
թեանը մէջ՝ երկնային տարր մը իր մէջ ամփոփող մասունքի մը նման
սուրբ գոյութիւն մըն է ան՝ բարեպաշտութեան առարկայ, շղարշով բըռ-
նելի, մոմավառութեամբ փառաւորելի, աղօթքով մերձենալի (2)։

(1) Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ազգի իրաւական եւ բարոյական բարձրագոյն իշխումնա-
քիւմնրու եւ Եկեղեցականութիւն վայելող հաստատութիւններու եւ կազմակերպութիւններու
պարտքն է զբաղիլ այդ պատմութեամբ եւ դարձանել վերջը, փոխմակ դալմ գոցուած
տեւեղու։ Հայ մարդուն համար կարեւորը վերջին ջնջումն է, որպէսզի չտարածուի եւ
չխորանայ ամօր արմատը մար վերջերու ծնունդ տալու համար...

(2) Ազգայնամ խիտ բռնաբաղ ճշգրիտ եւ ջգատն Եկեղեցւոյն կ'ընէ այս մո-
տեցումն, երբ կը վկայէ, թէ «Մինչեւ ժԹ. դարի վերջերը այս ու այն դիպում տեսն

ինչո՞ւ այս «անտրամաբանական», աւելի ճիշդ՝ «գեր-տրամաբանական» մօտեցումը: Ինչո՞ւ այս շափաղանց սուր, նուրբ, անխաղաղ ընթացումը շափ զգալու փրկարարումը:

Որովհետեւ՝

Սուրբ Մեսրոպի տեսիլքին ասդին հայ մարդուն աչքերը հոգեղէն հայեացք էին ստացեր՝ հայ գիրին մէջ տեսնելու համար մարդկային եւ հայկական ապրումներու սրբազնագոյնին եւ ընտրելագոյնին յաւերժացման բանային: Յարափոփոխ, ակնկոծուող, յեղաշրջուող հայ պատմական կեանքի զօրութեան հաւանդներուն վրայ — որ աւերում եւ գերում, սարսափ եւ արհաւիրք, կորուստ ու մահ օժերու պէս իրար կը զաւարտէին — նետուած յոյսի երկնային կամարն էին հայ գիրը, հայ գիրքը, հայ անկորնչելի ապրումներու կենդանի յիշատակարանները, հայ հոգեկանութիւնը շտեմարանող այս պանծարանները:

Իր ապրելու կոմքը, ստեղծագործելու կիրքը ոչ միայն պատերազմի ճակատներուն վրայ արտայայտուեցան ահաւոր ոգորումներու, անհաշիւ ինքնագոհումներու եւ զիջողական մարտնչումներու մարտիրոսական եւ հերոսական դրուագներով, ի պաշտպանութիւն հաւատքին, Հայրենիքին, կենեքին եւ ստեղծագործութեան՝ ազատութեան եւ անկախութեան մէջ, այլեւ դրոշմուեցաւ ամէնէն համեստ բառերով բայց չքեղ յամառութեամբ ու հոգեցունց յուզականութեամբ հայ գրիչներու յիշատակարաններուն մէջ:

Առանց այդ կիրքին, գիրքը կուռքի վերածած այդ անդիմադրելի եւ աննուագելի ու խենթ նուիրումին, ինչպէ՞ս բացատրել բառաշեղջ հակալուծութիւնը հայ ձեռագիրներու մեր ժառանգութեան 24000-ի հասնող ծանրադէպ եւ մեծապարփակ տարողութեամբ (3):

Ինչպէ՞ս ըմբռնել, այլուպէս, այն պարզ բայց խորունկ հաւատքը, որ չարժեք համբուրելի մասնակի «գրիչ» անունին տակ իր ինքնութիւնը կորսնցուցած հայ մարդուն, որ իր ձեռքերէն երեկոյեան լոյսին պէս յաւորօրէն մեծնող ուժէն ալ պարպուելու պահուն մագաղաթին վրայ դրոշմեց սա պարզուկ բառերը.

«Ձեռնի՛մ ՄԵՌՆԻ՛ն ԵՒ ՀՈՂ ԳԱՌՆԱՅ

ԳԻՐՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՌ ՁԵՁ ՄՆԱՅ»:

Կային, որ խնամքով պահուած էին ժառանգական Աւետարաններ: Իրենց տան սենեակներից մէկում պատի մէջ փորուած յատուկ պահարանում, մետաքս թաշկինակներով փաթաթուած պահուած էր գիրքը, որի առջեւ Շարաթ-Կիրակի մոմ էին վառում: Հետու վայրերից գալիս էին ուխտաւորներ իրենց հիւանդներով եւ օրերով մեռած գրատէրի սանը. «չխաբ կամ երբի՞ մատուց անում, առատ մոմ վառում ու դրած նուիրում եւ վերադառնում իրենց տեղերը: Գիրքն այսպիսով զարժան էր կուռք» (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱՆԱՆՈՒԹԵԱՆ, Ներածութիւն, էջ՝ 172, Պէյրուք, 1947):

(3) Երեւակայե՛լ, այս քնկարային ու մագաղաթի վերադառնումն քննադատած, Եւկայութիւնը այն ստեղծագործութեան, որ հայ աշխարհը լիացուցած էր շրմի սպասուորաց՝ մեռելներէն զրչագրուած եւ ծագուած ուսմանակ նագարներու հասնող մեռագիրներով: Եւ ամէն մէկ մեռագիր ի՞նչ արդէն աշխարհ մը՝ իմացական, հագնւոր, գիտական, իմաստասիրական, բանաստեղծական, պատմական եւրիզմներու վրայ բացուած: Միմեզմա՛ն էր արդեւ ինչ ինչ զոյուքեան գալու եւ ապրելու նրաշաղատում գրուագներով:

Ինչպէ՞ս հաւատամքի պէս հայ սրտին օրինակն մէջ շխառնել բոռե-
րը այն միւսին, որ միջին վերջին շարժումն իր ձեռքին հայ գիր ցանկէ
հաջ մազադաթի ապօրինական մէջ, կնքեց իր սերմնացանի տառապագին
կեանքը, որպէս կտակ դարերուն յանձնելով իր պըշին վերջին բառերը:

«Անանքիկեալ ի սպիտակիմ քաղ մնացել այդ դրօշուած
իսկ ի վաղիւ մատնապրիգ՝ քաւ քէ բնաւ յայս մնաց:
Ես չգիտեմ, ով ընթերցցի զգրեմոյն մնացուած
եմ ՄԵՌԱՆԻՄ՝ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՇՏ Է, ՅԱԻԷՏ ՄԵԱՅ ԻՄ ԳՐՈՒԱԾ»:

Ինչպէ՞ս մեկնել մարդկային այն ջերմութիւնը, որ հօր մը սիրոյն
նման հանգչալ իր գաւակին, կամ սիրահարի մը կրակին պէս հանգչալ իր
սիրոյն անձին, մտերմութեան ամէնէն նուրբ զգայարանքով գրիչը կը կա-
պէ գիրքին, գրչագրողն ու ծաղկողը, մրողն ու ոսկողը իրենց ձեռագրին
ու մանքանկարին: Հոգիի ծնունդ մըն է գրչագրի մեղքի արտադրութիւն
մը ըլլալէ անդին: Արհեստի, ճարտարութեան արդիւնք մը չէ սոսկ. անկէ
Պանդին՝ ապրումի մը զբոսեւորումը, հոգեկցութեան զրոշմովը կնքուած:
Անձէն տարանջատ գործ մը չէ ան, որ իր աւարտումէն հտք ալ կը խզէ իր
կապերը զինք երկնողէն: Անձին շունչը կայ իր մէջ եւ իր կենդանի պատ-
կերը անոր հուզական աշխարհին մէջ: Եթէ զողջութի կամ անհետանայ՝ ա-
ւար չի նկատուիր, այլ գիրք...: Անձէն բան մը, հոգեկց թանկագին տաքը
մը կը մնայ անոր մէջ անմեռ, եւ զայն կը դարձնէ միշտ մարդկային անձի
մը շափ նուիրական, կեանքոտ:

Բացէ՛ք պատուած, մաշած, գունատ վերջին էջերը հայ ձեռագիր-
ներուն եւ զանոնք պիտի գտնէք միշտ կեանքի վկայութիւններով բաբա-
խուն եւ շնչալից, որոնց մէջէն կը հասնին մեզի կայծեր գրիչներու հուր
հոգիներէն, որոնք անձնաւոր գոյութիւններու կը վերածեն կարծէք ձեռա-
գիր այդ մատնաները: Քաղցէ՛ք ձեր հոգիի աչքերու ճառագայթներով
յիշատակարաններու մութ արահետներէն եւ ա՛յա՛ լոյսե՛ր, որոնք կը ծա-
թին ու կը կայծկլտան, հայ գրիչներու ապրումներուն եւ ըմբռնումներուն
տնկիւնները բանալով մեզի: Ու տեսէ՛ք թէ ի՞նչ գոյութենական, անձնա-
կան, անխզելի հաղորդութեամբ առկայ են գուրգուրանքի տաք վերաբերում:

«Ո՛վ սիրելի եղբայր որ է՛ք,
Ձայս բեզ խրատ տամ որ լսես,
Յարժամ գտաղս եղանակես՝ (Ա)
Թուղթըն քժով չապականես,
Ձկնդն անողորմ յետ չի պարգես
Հանց, որ կապին վնաս գործես,
Կամ անգէտին ձեռն դնես,
Խոգաց մարդկան կոխան շինես:
.
Կամ ի վերայ գետնին վաքես
Կամ եղ եւ մօմ կաթեցընես,
Այս յոյժ ոիրով մայրախմամես,
Սրբեալ ձեռք, լաթով քոնես,
Ի հրոյ, ի ջրոյ ի գաւ պանես
Դ՛ի ի չորային տեղի դնես»:

Եռյն սիրոյն ջերմ բխումներէն ուրիշ վկայութիւն մը:

«Աղայե՛մ գոնգ,
 Ո՛վ ընթերցողք,
 Բան մի խրատ տամ՝ լսեցէ՛ք,
 Գիրքս ամանաթ՝ ձեզ պահեցէ՛ք եւ կարդացէ՛ք,
 Գերի երթայ նա՝ դարձուցէ՛ք,
 Գէ՛ն եւ ի կաթիլ տեղ մի՛ դնէ՛ք
 Ջմռմա ի վերայ մի՛ կաթուցէ՛ք:
 Թո՛տ մատով թուղթ մի շրջէ՛ք
 Եւ լրբութեամբ մի պատահէ՛ք»:

Ինչպէ՞ս չպաշտել այն սուրբ տառապանքը՝ ցուրտին, ձոթին, մռութին, հալածանքին դիմաց այն աննկուն եւ աննահանջ, ոգրազան յամառութիւնը, որով գիրքի այս «խոսք»՝ «Երոսները» գրիչը վառ չձգեցին եւ պատրաստ եղան մինչեւ իսկ արցունքն ու արիւնը մելանի վերածելու, որպէսզի շնամբի թանաքը հայ դրականութեան: Հա՛ց պակսեցաւ: Կորե՛կ կերան: Լո՛յս պակսեցաւ: Ճրագի ցուրբ լո՛յս ըրին: Որպէսզի՝ չպակսի հացը հայուն հոգիին ու չշփշի լոյսը գիրքին Սուրբ Մեսրոպին: Տառապանքով ծնան հայ ձեռագիրները: Հայ կեանքի այդ զարկին հաւատարիմ կշռոյթով քալեցին անոնք: Բայց յաղթանակ եղան միանգամայն եւ կը մնան յաղթանակ: Դարձեալ հաւատարիմ՝ հայ պատմութեան:

Յաւի ձայնիւ, տառապանքի հառաչանքներ են յաճախ յիշատակարանները հայ գրիչներուն: Գլխա՛ծրի վանականներէն Մխիթար գրիչի հոգիէն կը քակուին սա վերաւոր բառերը, զանգատի մը մրմունջներով խառն: Բազմապատկեցէ՛ք զանոնք հաւիւրներով:

«Որք ընթերցմամբ հպի՛ք ի սա
 եւ հանդիպի՛ք գանձու առաւ,
 Տես թէ քանի աշխատեցայ
 եւ Մխիթար գրիչ առաւ:
 Թուղթս անկու ու գրիչ չկայ,
 Աւուրքս ցուրտ ու պարզկայ:
 Զարտախա բարձր ու կրակ չկայ:
 Դռներս (5) չոր ու սպառ չկայ
 եւ այս Գլխա՛ծր ք՛վ գիտեմայ
 եւ յոյժ մեղած ու նար չկայ
 Գիրքս երկար եւ եզր չկայ
 Ինձ հատուցումն յիշման արաւ
 Վասն փնում գրի առաւ»:

Անձնական այս նկարագրիւններէն դատ՝ շատ շատեր տառապած են դորձի թեքնիք կտրելիութիւններու եւ նիւթեղէնի պակասէն եւ անբաւարարութենէն:

«Ի հալար հարիւր երկու թուին,
 Գանգատ ունիմ մրազի մթին,

(4) Ձեռագիր Տաղարանի մը յիշատակարանն է այս:

(5) Հացի կտորներ:

Այլ եւ յետոյ այս խամ թգթին.
Որ չի երթար յետ իմ արտին...
Աշուերս է բաց, լուսնայ պակաս,
Գրիչ չերթար հետ շատ տողին,
Որն է կաղ եւ որն է կար
Թամամ տղոհ ի մէջ թգթին»:

Ինչո՞ւ այս տառապանքը, ինչո՞վ բացատրելի՞՞ ճրագի նման կեանքիս, այս լիցու՞մբ հայ ձեռագրիչներու վրայ: Ինչո՞ւ «աճել բանել վերջի հրաժանականութեամբ», դերպույն իղձի, անկողադոյն նպատակի նուիրաւեանութեամբ բարբառող սոս փայտեկի հոգին:

«Հասարաթ ասնիմ ի յիմ սրտիս,
Միշտ տագնապիմ վասն այս քանիս,
Որ մինչ հոգիս է ի մարմնիս
Ես տեսանեմ զթամամ գրիս»:

Գիրքին աւարտումը գերազանց ու կարծես վերջին իդիշ ուժով զգա-
յալ սա գրիչը հուկեկան ի՛նչ ակունքներէ կը քաղէր իր ապրելու կամքին
ախ դրապալտ (ի՛նչ Գաղափարապալտ) մղումը :

Կը հաստատու – ու իրեն հետ կը հաստատային իր բոլոր գրի հղալարները – Թէ՛ ձեռագիրը լոյս ծնէ է, հոգեկան անկորհելիք արժեքի մը յուշարարը: Հողին վերածառող մարդը Հողղեղինութենէ գրկուող դաղափարի մը խոսնակը, որ անցնող մարդէն կը փրկէ իր մարդոտութիւնը, անցնող հայէն կը պահէ իր կտակէ իր հայրանքի:

Այս դառնանքագրությանն է, որ անասուներ լոյսով կը ցլւայ գրիւ-
նեբու միտքին մէջ, երբ անհոյժմէ մին իր պշտպարած դիրքի ստացողին հա-
մար կ'ը վկայի սեւեռելու համար անոր արարքքին խմատը։ «ԼՂԱՅԻՄԻ
ՎԱՌՆԱՅ» ԵՍՏԷՒՐԴԶԻ»։ Ախարհի մէջ ձեռագիրը զամբար ըմէ է, որ «Գե-
նաց բանի» ճառադպրեն կը տարածէ իր շուրջը եւ մարդոց հոգիներուն
մէջ։ Ու այդ զամբարին լուսարար՝ հայ կաթողիկոսը կամ եպիսկոպոսը,
հայ իշխանը կամ իշխանութին, հայ գիտնա՞ն կամ թաղա՞ն, իր այդ ուրբ-
բոյ «ԱՊՐԱՅՈՒԹԵԱՆ ԼԻՆԻ ՈՐԴԻ»։ Խոչ առնի մեծ պատիւն եւ ի՞նչ ա-
ռնի ճոխ վարձատուութին, քոն յաւերակահ երկանկութեան այս երան-
քի մի՞նակը։ Հայ ձեռագիրը, իր այս խոր խմատին մէջ ըմբռնուած, հա-
յոց արքայութիւնն է ի վերայ երկրի...։

● ● ●

Մտառեսական լայն հաշիսցնով ուրուագծուած հայ ձեռագրի այս ներքին համայնապատկերին մէջ՝ դեռ կան ճշմարտութիւններու ուղիղ խաւեր հայ պատմութեան եւ հայոց բնութագրական հետ կապուած: Անոնց մէջ կ'ընկնէ առանձնացնել այն մէկը, որ հայ արուեստին ճամբով կը քանոյ մեծի հայ ճաշակը գեղեցիկին, գոյին, գիծին, ճամբաւորութեան, կենսերի պոփոխութեան արտայայտութեան:

Հայ արուեստը գիրքն զատ զարգացաւ երկու հիմնական ալ տը-
նայնորով – քարով եւ՝ մագաղաթի վրայ նետուած գոյներով եւ զիծերով։
Հայ ճարտարապետութիւնը եւ մանրանկարչութիւնը եղան երկու գլխաւոր

արուեստները, որոնք գրականության եւ երաժշտության հետ միասին արտայայտեցին եւ զարգացուցին հայ բժրոնումը գեղագիտական արժէքներու:

Հայ ձեռագրի մագաղաթին վրայ ինքզինք չքեղօրէն հանդիսագրած՝ հայ մանրանկարչութիւնը իրեն յատուկ լեզուով կը վկայէ հայ հոգիի մասին՝ բանայով մեր գիտակցութեան մէջ նոր ակօսներ հայու հոգեմեան իմացումի մեր հասարակաց ճիւղին մէջ: Արդարեւ, հայ մարդը չէ դոհացած մագաղաթին կամ թուղթին վրայ զիր գրողմելով, որքան որ ալ այդ գիրը հարուստ եւ այլազան ըլլայ իր ձեւաւորումով՝ Բուռ-Մեսրոպեան, Միջին-Մեսրոպեան, Փոքր-Մեսրոպեան երկաթագիր, կամ քոլորգիր կամ նոսրըրգիր կամ շղագիր եւ այլ համանման անուններու տակ ընդունուած: Իր գեղարուեստաւոր հոգին զինք մզած է զիրքը ընծայելու գեղագիտական, ակնազարկէ ասարկայի մը: Օգտակարութեան, միտքի սնունդին, զաղափարական արժէքին վրայ դրած է եւ գեղեցիկին կնիքը: Իր հոգին չէ բաւարարուած ուսման եւ ուսուցման, ընթերցման եւ պաշտամունքի գործիք մը տեսնելով գիրքին մէջ, այլեւ աչքին ու սրտին վայելչ պատճառող թանկագին ասարկայի մը: Որովհետեւ գիրքը, ըսինք արդէն, ձեռքի մեքենական արտադրութիւն մը ըլլալէ անդին՝ հոգիի մը պատկերն է, հոգիին պահանջներով եւ ճաշակներով մարմին անոնով:

Ահա թէ ինչու հայ ձեռագիրներու կարեւոր մէկ մասը «Խորանքներով կամ զկիսախորանքներով կը բացուին, Աւետարանիչներու, Սուրբերու կամ Աւետարանական դրուագներով կը «ծաղկունեն», Զարդագրերով (ծաղկագիր, քոչնագիր, փառագիր) փառաւորապէս կը հանդերձուին, երկրաչափական կամ բուսական տարրերով կը յորդին դէպի լուսանցքները էջերուն: Գրիչները եթէ իրենք նկարիչներ չեն, ձեռագիրները ունին աւանձին գեղանկարողներ, որոնք կը նկարագրուին որպէս «ծաղկազ», «ռակազ» կամ «նաղաշ»:

Մէկ կողմ թողած մասնաւոր կեդրոններու եւ որոշ ժամանակաշրջաններու, — Արեւելեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, (Հռոմկլայի, Սկեւտայի, Կրագարկի), Խիզանի, կամ Նոր Զուղայի օճախները, կամ՝ Ժ. — ԺԱ., ԺԳ. — ԺԴ., ԺԶ. — ԺԷ. դարերը՝ որպէս յատուկ դպրոցներ եւ ժամանակաշրջաններ — ըմբռնումի, ոճի եւ թեքեքի առանձնաշատկութիւնները, որոնք մասնաւոր ուսումնասիրութիւններու համար հարուստ նիւթ կը մատակարարեն, այստեղ կ'ուզէինք նշել միայն, եւ չա՛տ հարեւանցի ակնարկի մը մէջ, ընդհանուր երեւոյթներ:

Առաջինը անոնց մէջ՝ ջինջ պարզութիւնն է հայ հոգիին, որ կ'արտացոլայ մանրանկարներու կազմաւորման (ֆոմփոզիսիոն) եւ գոյներու ընտրութեան եւ համատեղման մէջ: Պարզ չեն հայ մանրանկարները, միօրինակութեան կամ բովանդակութեան չափազանց ժուժկալութեան իմաստով: Ընդհակառակն, ճո՛խ են, հարուստ եւ մանաւանդ այլազան: Բայց չեն խճողուած: Այսինքն՝ դերձ են անիմաստ կրկնութիւններէ, աւելորդ կամ անտեղի մանրամասնութիւններէ: Ցուցադրականութեան, աչքերու շարժումի տպաւորութիւն գործելու մակերեսային ճաշակը լատ հեռու է հայ մանրանկարչներու հոգեկան շաղկապէն:

Պարզութիւնը այստեղ հոմանիշ չէ լերկութեան: Ամայի չէ արուեստագէտներու հոգին: Բազմաթիւ տարրեր կան հայ մանրանկարին մէջ՝ թէ՛ նիւթի, թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ՛ ձեւի տեսակէտէն: Սեւեռեցէ՛ք ձեր հայեացքը խորանի մը կամ պարզադիրի մը եւ կամ պատկերի մը վրայ:

Ն ԵՅԵՐԻ Բ
ԲԱՌՈՅ ՅԻՆԵ Ա

ԵՐԻՆԵՐԻՆ
ՄԵՆՈՅՈՒՆԵՐԵՐ
ՅԻՆԵՐԻՆ
ՄԱՆՈՒԴՈՒՆԵՐԵՐ

ՊԱՆԻՆ, ՊԱՆԻՆ
ԻՐԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ԼԱՌԱՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ

ԵՐԻՆԵՐԻՆ
ՄԵՆՈՅՈՒՆԵՐԵՐ
ՅԻՆԵՐԻՆ
ՄԱՆՈՒԴՈՒՆԵՐԵՐ
ԵՐԻՆԵՐԻՆ
ՄԵՆՈՅՈՒՆԵՐԵՐ
ՅԻՆԵՐԻՆ
ՄԱՆՈՒԴՈՒՆԵՐԵՐ

ԵՐԻՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ՄԵՆՈՅՈՒՆԵՐԵՐ
ՅԻՆԵՐԻՆ
ՄԱՆՈՒԴՈՒՆԵՐԵՐ

ԵՐԻՆԵՐԻՆԵՐԵՐ	ՄԵՆՈՅՈՒՆԵՐԵՐ
ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ	ԼԱՌԱՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ	ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ
ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ	ԵՍԵՆԵՐԻՆԵՐԵՐ

Յամեցէ՛ք պահ մը՝ լուռ։ Եղէ՛ք միայն աչք։ Եւ պիտի տեսնէ՛ք անշուշտ որ բազմաթիւ են եւ բազմազան տարրերը Հայ մանրանկարին։ Նոյն ատեն սակայն պիտի չկրէ՛ք տպաւորութիւնը խճողումին որ կը չփոթեցնէ միտքը, կը վերաւորէ նայուածքը եւ կը ճապաղցնէ հոգին։ Այնտեղ պիտի դըռնփէ միութիւնն ու ներգաշնականութիւնը, որ կը կենդանացնեն այլազանութիւնը եւ կը ծաղկեցնեն մանրանկարը դիտողի նայուածքին մէջ...։ Թէ՛ բազկացուցիչ երեսներու, թէ՛ կազմաւորիչ տարրերու եւ թէ՛ ձեւաւորիչ գիծերու եւ գոյներու մէջ կայ շաղախիչ անտեսանելի տարր մը, որ դիտողի հոգիին մէջ ցոլացող տպաւորութիւնն է գեղանկարիչ արուեստագէտին շնորհէն արձակուած։

Դարձեալ, պարզութեան այդ հարուստ եւ պերճախօս հանգամանքը չեւտող գիծերէն մէկը այն ներութիւնն է, որ առաջին իսկ ականարկին աչքէ կը հանդիպի մանաւանդ զարդանկարչական թափններուն մէջ։ Կաքու՛ի մը մը կամ սիրամարդի մը փետուրները կամ երկրաչափական ձեւերու գտու՛թիւնը — զերծ՝ զարձագրծիկ աւելորդութիւններէ —, մարդկային կամ կենդանական ներկայացումներու մէջ ընդհանուր գիծերու սեւեռումը — զերծ՝ իմանդական մանրամասնութեանց մտահոգութենէն — եւ այլ յարանձան տարրեր սքանչելի իրաւութեամբ մը կը ճշմարտեն այն խօսքը, թէ գեղանկարիչներ պարզութեան մէջ կը կայանայ։

Ուրիշ էական գիծերէն մէկը Հայ մատենական գեղանկարչութեան արուեստին՝ մանրանկարներու բազկացութեան մէջ տրամաբանականութեան, կարգի, ներգաշնակութեան տիրապետութիւնն է։ Գոյներու եւ գիծերու ճարտարապետութիւն մըն է Հայ մանրանկարը չափերու, ձեւերու, գոյներու, շարժումներու, գիրքերու այնպիսի համադրութեամբ մը՝ որ իւրաքանչիւր տարրին կու տայ իմաստ մը եւ որուն մէջ իւրաքանչիւր տարր ունի անպայման խօսք մը։

Կոստան Զարեան Հռիփսիմէի տաճարին համար ունի սեղմ բայց թափանցող մեկնութիւն մը. «Վերցրէ՛ք Հռիփսիմէի հոյակապ տաճարը... կանգնեցէ՛ք եւ լուսնի տակ նրան, եւ կը տեսնէ՛ք, որ նրա պարզ, յստակ, ներդաշնակ գծերը, նրա ներքին կրակով վառուած գոյնը, նրա բարդ պայծառութիւնը, նրա զսպուած եւ տիրապետուած թռիչքը, ճիշդ եւ ճիշդ Բախեան մի կառուցուածք է... նոյն հագիլի վերածուած մարմինը, նոյն կրակ թալանող արիւնը, նոյն ռիթմը...։ Նրբ Գեօքէն ասում է, որ նաքառապետութիւնը սառած երաժշտութիւն է՝ օրինակը հենց էստեղ է» (6)։

Եւ ճի՛շդ այսպէս, Հռիփսիմէի նման, յստակ գիծերու եւ գոյներու կառոյց մըն է Հայ ձեւագրական մանրանկարը։ Կառոյց՝ այսինքն ճարտարապետականօրէն աշխատուած, համեմատականութեան դերադանց զգայնութեամբ յորինուած իրագործում մը։ Ներքին այնպիսի սերտ զոյակցութիւն մը կայ տարրերուն միջեւ որ մայր իմաստը, կեդրոնական գէճը, հիմնական տրարքը կամ էական ժեսթը սեւեռումի կեդրոն կը դառնայ (ֆօքիւս)։

Հայ մանրանկարչութեան մեծ մասնագէտներէն մէկը՝ Լ. Ա. Դուռնօյցի, Հայ ձեւագիրներու գեղանկարչական շատ լայն դաշտի մը մէջ իր կատարած դիտական թեքնիք եւ վերլուծական պրպտումներէն քաղած եզ-

(6) «Նաւը լերան վրայ», Ա. տպ., էջ՝ 342, Պոսքըն, 1943։

բակացութիւններէն մէկն է, որ կը հաղորդէ մեզի հետեւեալ հաստատումով.

«Որքան շուտ ցարկաւոր վարպետն այնպէս է տեղադրում գործող անձնակը, նարտապայտութիւնն աւելցածը, եթէ դրանք առկայ են, այս կամ այն եղանակով (չափերով, ժեստով, գոյնով...) գտնում գլխաւոր գործող անձին կամ հիմնական գործողութիւնը, որ պատկերաւոր գործող անձնակի փոխ-յարաբերութիւնը, դէպքերի ընթացքն ու տեսարանի ներքին գործողութիւնը դառնում են ծայր աստիճան պարզ ու արտայայտիչ: Նոյն այդ գործերը յատուկ են նաեւ օրհամեմտին, որը գրեթէ «մեկնելու» կարիքը չունի. կարգացում է դիւրութեամբ, հիմնական սխեման էլ պարզ է ու յստակ» (7):

Հայ մանրանկարներու ընդհանուր հասարակաց յատկանիշներէն մէկը պէտք է նկատել նաեւ արտայայտչականութիւնը: Հայ ծագողները լուսանկարչային ճշգրտութեամբ, կամ նմանողական մերձուորութեամբ չեն մտնած իրենց նիւթերուն, ըլլան տոնք կեանքի պահեր ու վիճակներ, դէմքեր կամ զարդանկարային նիւթեր: Իւրաքանչիւր դէպք ունի իր առանձնայատուկ նկարագիրը իրրեւ մարդկային արտայայտութիւն: Ընդդէմ որ կան ներկայացման հասարակաց մեւեր, ընդհանուր, վերացական մոթիֆներով: Բայց տիրապետող ոճը արտայայտչական է մասնաւորին մէջ, նկարողին տեսնելու եւ իր ուզածը ըսելու մղումէն ծնունդ առնող: Մարդկային դէմքերէն զատ, կենդանական ներկայացումները, մանաւանդ թռչնազգի տեսակներէն առնուած տարրերը, ունին առանձնայատուկ իմաստ եւ նկարագիր իւրաքանչիւր մանրանկարին խորանին, լուսանցազարդին եւ կամ սկզբնաղբիւր-զարդադրներուն մէջ: Դիտեցէք կեցուածքները, շարժումները: Զուտ, պաղ, կայական մոթիֆներ չեն: Կեանք կայ անոնց մէջ եւ ամբողջ մանրանկարէն կենսայինութեան ջերմութիւն մը կ'արտածուի, որուն չի կրնար անհաղորդ մնալ դիտողին հոգին: Նայուածքի մը խոհուն լըջութիւնը, հանդարտ սեւեռումը, մեւքի մը տոյգ շարժումը, կտուցի մը սուր վերթեւումը դէպի երկինք կամ մեզմ խոնարհումը դէպի երկիր եւ ջուր, աղուէնի մը մարմնին կայտառ ձգտումը եւ տենդրոտ արթնութիւնը, սոխի մը մարմնին սպաննայից պրկումը կամ ձուկի մը մարմնին երկարաձիգ սահմանը — այս բոլորը եւ անոնց նման կենսոտ թաղմաթիւ արտայայտութիւններ՝ չըմանալուած զարդանկարային սքիլիզէ Փոնի մը ներդաշնակ այլազանութեամբ, կը պատկերեն պահեր կեանքի, կը զբոսնորեն ապրումներ՝ հոգիներէ, վիճակներ՝ կացութիւններէ, որոնք շատ հեռու են միապաղաղ պատկերացումներու սառնութենէն կամ գոյներու եւ դիժեքու արտաքինապէս տպւորելի բայց խաբուսիկ խոհումէն:

Հայ հոգիին կենսախայտ պատկերը...

Այդ պատկերը աւելի եւս կը շնորհի իր կենսայինութեան մէջ պոչներէն եկող ուժովը: Հայ մանրանկարին գոյները վառ են, Կապոյտը՝ երկրի՝ եւ ո՛չ երկնագոյն: Կարմիրը՝ արեւն: Կանաչը՝ զարնանային ծառ: Իւրաքանչիւր գոյն իր լիութեան եւ զօրութեան մէջ հարազատ է: Նոյնիսկ մամանակին տեղումնող ազդեցութիւնը չէ կրցած աւերել կամ խաթարել

(7) Հէին Հաջկէն Մանրանկարչութիւն, Ներածութիւն, էջ՝ 4, Սթեւոն, 1962:

սկզբնականին, ինքնատիպին վաւերականութիւնը: Եւ այդ բոլոր գոյներուն առջնիքը՝ ոսկիին տիրապետութիւնը, որ այնքան յատկանշական է Հայ մանրանկարչական արուեստին, ներդաշնակութեան զգայնութեան նուրբ ընտրութեամբ մը գտնուած, աւելի եւս կը շեշտէ եւ ցցուն կը դարձնէ կենդանի ու վառ արտայայտականութիւնը միւս գոյներուն (8):

✽

Հայ ձեռագիրը...

Հանք մը խորհունկ ու լայնատարած: Որքան պեղես՝ այնքան աւելի կը խորանայ, կը ծաւալի, կ'ոսկիանայ:

Վերի նշմարը՝ պարզ փորձ մը, հպանցիկ ակնարկ մը Հայ ձեռագրի աշխարհին եզերային սահմաններուն շուրջ: Կախարդական աշխարհ մը, թաքուն գեղեցկութիւններով աւելի՝ յայտնութեամբ լրջօրէն միշտ սպասող:

Յայտնիչ մարգարէներէն մին՝ Գարեգին Կաթողիկոս պեղեց իր ողջ կեանքի ընթացքին, իր ողջ գոյութեամբ, եւ միայն կրցաւ վկայել թէ անհոնօրէն խոր է այդ աշխարհը, անսպասելի գանձերով հարուստ: Եւ ըսաւ համոզումի տաք շունչով. «Մեր ազգային ամենամեծ հաբստութիւնը»...

Որքան իջնենք խորն այդ ժողովրդութեան՝ այնքան աւելի կը բացուին ծնւթերն ու հորիզոնները Հայ հողին: Այդ նիւթեղէն աշխարհին մէջ՝ կ'ապրի Հայ հողին: Զեռագիր մասնանը հողի զգեցած նիւթ է, Հայ արքայութեան թրթռացումները, երանգներն ու զարկերը իր գիրերուն եւ գոյներուն մէջէն արձագանգող նոր իմն «Սօսեաց Անտառ» մը:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂՈՍ

17 Դեկտեմբեր, 1967

Անթիլիաս

(8) Նշանակալից պարզայ է այս տեսակետն այն իրազեկումը, թէ մանրանկարած ձեռագիրը մասնաւոր անձի մը կողմէ կ'սկսուէր կամ կ'աւելցո՞ւնէր: Բնձը իմէ կը կոչուէր *ոսկող*: (Յես Բ. Առաքելական, «Փաղաքները եւ Արհեստները Հայաստանում», Ա. Եսաւր, Էջ՝ 315, Երեւան, 1958):

ԿԱՐԴԱՑԻՔ

Գարեգին Եպիսկոպոսի ստորագրած յոգուածը, որ երկեւզած յարգանքով, գրեթէ պաշտամունքով մեր ձեռագիրը հարստութեան մէջէն տեսնապաշտ հայ մարդուն պատկերը լոյսին հանող գեղեցիկ փորձ մըն է:

Մեր երկրին մէջ ստեղծուեցաւ հայ ձեռագիրը, բայց սմբողջութիւնը մեր երկրին մէջ ապրելու բախտ չունեցաւ, եղաւ մեզի պէս, կէսը հրդեհուեցաւ հոն ու մնացեալ մասին կէսը նորէն եղաւ մեր կէսին պէս, թափառեցաւ երկրէ երկրէ, բայց մնաց, դարձեալ մեզի պէս:

Հայ ձեռագիրը ինքը պատմութիւն է ու խորհուրդ եւ սեւեռած իր աշխարհը բանաստեղծութիւն է ու հրաշք: Հեցիաթի շափ քաղցր է ձեռագիր իւրաքանչիւր մտտեանի կենսադրականը եւ անփոխարինելի է իւրաքանչիւրին կենսադրեան մշակութային ու պատմական արժէքը:

Ճիշդ ասոր համար, անցեալ փետրուարին, երբ սրբապիղծ ձեռքեր Ծրուապէճի գանձատունէն ժպրհեցան յափշտակել ու վաճառքի հանել ի պահ զբուռն կարգ մը նմանները, բովանդակ հայ ժողովուրդը ցնցուեցաւ եւ վերաւորուած իր արժանապատուութեան համար հաշիւ պահանջեց գանձին պահպանութիւնը ստանձնած անարթուն պահակներէն: Հանգամանքներու բերումով՝ սրբապիղծներուն զիմակը վար առնելու թնական աշխատանքները զազրեցան, բայց զողուեցան եւ վաճառքի այդ անորակների աւարճին առաջացուցան վէրքը դեռ կը լարուած կէ կոտայի հողիներուն մէջ:

Մենք է հայ ձեռագիրին նշանակութիւնը, հայ մարդուն հոգին վերակազմելու Եովածաւալ նարարութիւններ ստեղծող ծով է անկէա: Անոր հայթայթած առեւանդներով պարտաւորուած գրութիւններու մէջ՝ ընթերցողը հանդիպած է անպայման հայ մարդու ինքնութեան այդ ախպարին, զաղափարապաշտ այն խառնուածքին, որ ամբողջ կենսի մը իր անմը մոռցաւ, հազար սղիկ ենթադրեց ինքզինքն ու ալքը հեռահայեաց տեսիլքներու սեւեռած՝ գիր ու մազադաթով անունը հայթայթեց օտմանը իր հոգիին: Այդ տրպարը տեսանելի է դարձեալ ապրումով ու գիտութեամբ զբուռն ներկայ փորձին մէջ:

Գարեգին Եպիսկոպոսի մէկ հաստատումը վերաբերէ.

«Հայ արուեստը գիրէն զատ զարգացաւ երկու հիմնական այլ տառաւանդով — փայտի եւ՝ մագաղաթի վրայ մետաղէ գոյներով եւ գիծերով: Հայ մարտաբանութիւնը եւ մանրանկարչութիւնը եղան երկու գլխաւոր տառաւանդները, որոնք գրականութեան եւ երաժշտութեան հետ միասին արուայտեցին ու զարգացուցին հայ ընթանումը գեղագիտական արժէքներով:

Հայ գրի մասին պատրաստուած յոգուածը կարգացիք: Բախտաւոր շուրջագիտութեամբ մը զբաղեցնի այս թիւին մէջ ունեցեալ փաթիլը, այսինքն միւս հրաշքին՝ հայ մարտաբանութեան մէկ տառնալ շրջանը խոր ուսումնասիրութեան ենթարկող լահական գրութիւն մը:

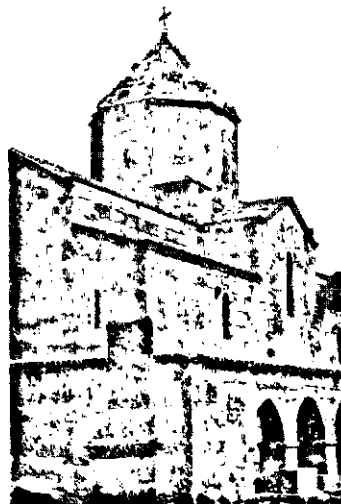
ԿԱՐԴԱՑԻՔ...

2. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Ձ. դարու վերջին տասնամեակներէն մինչեւ է. դարու վերջերը երկարող ժամանակաշրջանը բոլորովին առանձնապատուէ նշանակութիւն ունի Հայկական ճարտարապետութեան համար: Այդ այն շրջանն է, երբ իր լրումին հասած է արդէն Հայ ազգային ճարտարապետական ոճի մշակումը, երբ ստեղծուած են եւ կատարելութեան հասցուած՝ խաչածեւ կեդրոնադրէթ տիպարի գրեթէ բոլոր տարրերակները: «Է. դարի հայկական գմբէթաւոր ճարտարապետութեան փայլուն վերելքը, — կ'ըսէ իրաւամբ ճարտ. Ս. Մնացականեան, — այդ դարաշրջանում ծաւալով իրեն հաւասարը չունէր եւ ո'չ լի այլ երկրում» (*): Եւ իրօք, Սասանեան կայսրութիւնը կործանած էր արդէն, Բիւզանդական արուեստը Սուրբ Սօփիայի կերտումին (532) յաջորդող մէկուկէս դարերուն ընթացքին նոյնարժէք գործեր չկրցաւ կրկնել, իսկ Առորիքը տանկոյի էր դարձած արաբական բանակերուն: Փաստօրէն Հայաստանի մէջ էր միայն որ ներքին կիսանկախ վիճակը, ինչպէս նաեւ ազգային նկեղեցիին ձեռք բերած առանձնանորոշեալ դիրքը՝ կրնային չիւնարարական նման ծաղկում մը թոյլատրել:

Գիտենք՝ թէ 451 թուականի Բազիլ-դոնի ժողովէն ետք, Քրիստոս մէկ թէ երկու բնութիւն ունենալու աստուածա-

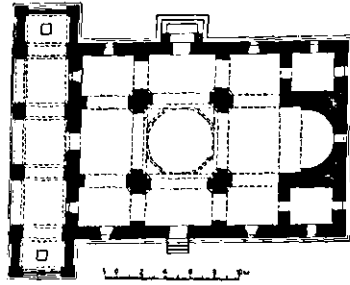

Օճունի գմբէթակիր պաղիլիքը (*)

բանական հարցը պատճառ դարձաւ քրիստոնէական նկեղեցւոյ պատակաւորին: Իւ եթէ քրիստոնէութեան յարումը քաղաքական իմաստ ստացած էր Հայոց համար, զանոնք աւելի եւս հակադրելով մաղղէական Պարսկաստանին, միաբնակութեան վարդապետութեան յարումը,

(*) Տես «Այլմարի հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» (Երեւան, 1964), էջ՝ 181:

(*) Այս եւ հետագայ բոլոր շուտանկարկները առնուած են հեղինակին կողմէն — Բագին:

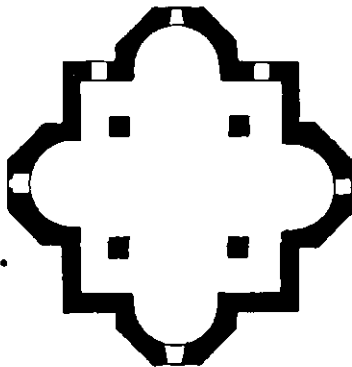
Ս. Գայեմիտ' Եկեղեցիի յատակագիծը

ամէն համեմատութիւն պահած, նոյնանման իմաստ մը ուսացու՝ Հայ Եկեղեցին անկախացնելով «տիեզերական» Եկեղեցիէն եւ Քիւզանդիոնէն: Պարսկաստանն ալ, երբ ի զուր անցան հայերը մազդէական գարձնելու իր ճիւղերը, սկըսաւ քաջալերել Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ իր հակաբեկնողուն պայքարին մէջ: Եկեղեցիին յանձնուեցաւ հարկահաւաքութեան իրաւունքը, ինչ որ անոր յիւսիսային բարգաւաճ դառնալուն մեծապէս նպաստեց: Անջատման եւ անկախացման հետեւանքով՝ Հայ Եկեղեցին ՀԼՍՏը զհետէ դարձաւ ազգային հաստատութիւն, ծառայեցաւ ազգային սուրբերու, սրբաձայներու եւ աւանդութիւններու պաշտամունքի ուժեղ ալիք մը: Ասիկէ՝ անհրաժեշտութիւնը նոր սրբաձայներու, վկայարաններու, դամբարաններու, կոթողներու եւ տաճարներու, որոնց կառուցումը կը թոյլատրէր ազգային Եկեղեցիին բարգաւաճ վիճակը: Ասիկէ՝ հարտարապետութեան ծառայումն ու մեծ թիւով եկեղեցական յուշարձաններու կառուցումը՝ Զ. եւ Է. դարերուն:

Մանօթ է՝ որ Մ. դարէն իսկ սկսեալ, Հայաստանը իր նախընտրութիւնը տըւած էր կեդրոնաձիգ յատակագծով գըմբէթաւոր կառուցուածքներուն: Յաջորդերկու դարերու ընթացքին ճարտարապետական լայնատարած եւ բեղուն աշխատանոց մը դարձաւ Հայաստանը, ուր փորձարկուեցան ու հետզհետէ կատարելագործուելով իրենց բիւրեղային գոտու-

թիւնը ստացան զմբէթակիր քառակուսիին բոլոր տարբերակները, ազատ-խաւածեւ (Էմբատ, Ալաման, Թալինի Կամսարականներու եկեղեցի), քառաթերթ (Ազարակ, Հառիճ, Մաստարա, Արթիկ), քաղմանկիւնով շրջապատուած քառաթերթ (Զուարթնոց), մոյթաւոր-խալածեւ (Բազարան), ճառագայթող (Հոփ-սիմէ, Աւան, Մխաւան), քաղմաթերթ (Զօրամար, Իրինտ), եւայլն: Միեւնոյն ատեն, դէպի աւելի՛ կեդրոնաձիգ տիպարներ գարգացում ունեցան զմբէթակիր պալիլիքները (Տեկոր, Օձուն), յառաջացնելով զմբէթակիր չորս մոյթերով, բայց երկոյնական յատակագծով տաճարները (Գայեմիտ, Մրէն, Բաղաւան), նոյն տիպի կողմնակի թեւերով տարբերակը (Թալինի մայր եկեղեցի), ինչպէս նաեւ, կեդրոնական մոյթերու ընդերկայնական պատերուն հակումով՝ զմբէթակիր սրահի սկզբնական կերպարը (Պողոսի, Արսւճ): Այս ճոխութիւնն է ահա՝ որ կը գտնենք Հայաստանի հողին վրայ՝ հօթներորդ դարուն: Բայց ինչ որ հոյակապ է, այն է՝ որ ձեւերու այս հարուստ աշխարհնութիւնը արտայայտուած է հայ դասական ճարտարապետութեան ոճային ուժեղ միութեամբ: «Միութիւնը՝ այլապատեւութեան մէջ»: Ահա թէ ինչու՛ տըւեալ ժամանակաշրջանը անվարան կը կոչենք՝ հայկական ճարտարապետութեան Ոսկեդարը:

Է. դարու կէսերուն՝ արաբները կործանեցին Սասանեան կայսրութիւնը եւ փաստօրէն դրակեցին Հայաստանը, հակառակ թէոդորոս Ռշտունիի յամառ մարտերուն յաճախ յաջող ելքին: Սկզբնական լրջանին կացութիւնը համեմատաբար տանելի էր, սակայն եւ կառուցողական թափը մէկ անգամէն չկասեցաւ: Դարուն վերջաւորութեան էր միայն որ Պաղտատի խալիֆան կարծրացուց իր վերաբերմունքը հայոց նկատմամբ եւ դանդաղ առաւ ծանր լուծի տակ: Յատկանշական է որ Ը. դարէն փաստօրէն ոչ մէկ յուշարձան հասած է մեզի: Հայ-դասական ճարտարապետութեան վերածընդունդին համար՝ պէտք քիտի ըլլար

Բազմաբանի եկեղեցիի յատակագիծը

սպասել մինչեւ 9-րդ, եւ մասնաւոր
10-րդ, 11-րդ դարերը:

Տուեալ ժամանակաշրջանէն մեղի
հասած են շուրջ 60 յուշարձաններ, գրե-
թէ բոլորն ալ ներկայ Հայաստանի սահ-
մաններէն ներս ինկած: Թրքապատկան
Հայաստանի մէջ գտնուող կանգուն կամ
աւերակ յուշարձաններու քննութիւնը,
մասնաւոր Մեծ Եղեռնէն եւ անոր յա-
ջորդող հայկական յուշարձաններու
հետեւողական քանդումէն ետք, զփրախ-
տարար անկարելի է, հասկնալի պատ-
ճառներով: Այդ 60 յուշարձաններէն 15
հասարակութեամբ են. միւսներու կո-
ռուցման դէպք մօտաւոր թուականը ճշ-
դեւած է՝ հիմնուելով ոճային առանձ-
նայատկութիւններու եւ թէքնիքի ման-
րամասնութեանց վրայ: Կարգ մը տեղե-
կութիւններ կու տան նաեւ ժամանակա-
կից պատմիչները, ի մասնաւորի՝ Սե-
բէոսը:

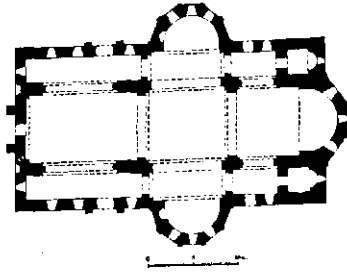
Ա. ԹԵՔՆԻԿ ԵՒ ՈՃ.

Հիմնական շինանիւթը կը մնայ տու-
ֆը, որու գոյներու ալյապանութիւնը
միշտ հնարաւորութիւն տուած է հայ
վարպետներուն՝ ճարտարութեամբ եւ
ճաշակով լուծելու երանգային բազա-

դրութեան (ֆոմփոզիսիոն) հարցը: Իւ-
րաքանչիւր շինութիւն, իրրեւ կանոն,
ունի տիրապետող դոյն մը, եւ մանրա-
մասնութիւններու մշակման մէջ՝ անոր
զանազան երանգները. աշակէս՝ երե-
րուք եւ Գոյնանէ՝ դեղին-ոսկեգոյն,
լճաւառ եւ Արթիկ՝ վարդագոյն, Կարմը-
րաւոր եւ Աւան՝ կարմիր, Մաստաւա եւ
Ջուարթնոց՝ դարչնագոյն, Հոփփսիմէ՝
թխագոյն, եւայլն:

Պատերը շարուած են՝ ներքին խճա-
շաղախէ դանդուածի եւ արտաքին երես-
պատման քարերու ծանօթ դրութեամբ:
Քարերը նուազ մեծադիր են արդէն, քան
նախորդ ժամանակաշրջանին (50-էն 90
սմ.ի միջեւ), միշտ լատ լաւ տաշուած,
եւ միշտ, շարքերու հորիզոնական եր-
կայնքին, 45 աստիճան թեքութեամբ
էզրակօսներով մշակուած: Պատերը ընդ-
հանրապէս կը բարձրանան եռաստիճան
որմնախարխախի մը վրայ՝ որ ունի թէ՛
կառուցողական, թէ՛ գեղագիտական նշա-
նակութիւն: Հարկի ու միակտուր պա-
տերը շինարարական միակտուր կը կազմեն.
կերտուածքին արտայայտականութեան
մէջ նշանակալից դեր ունին անոնք. ար-
եւասական ոչ մէկ ձեւաւորում, աւերոյդ
ոչ մէկ պաճուճանք կու գայ խանգարել
դանդուածային միակտուր անոնց հանգա-
մանը:

Կամարներու եւ թաղերու շինութեան
հարցը, սկզբնական պաշտիւքներու պա-
րագային, համեմատաբար պարզ էր: Այս-
տեղ հարցը կը բարդանայ սակայն, քանի
կամարները ունին թմբուկին եւ դմբէթին
ամբողջ ծանրութիւնը կրելու պաշտօնը:
Հիմնական խնդիր կը դառնայ ուրեմն՝
թաղերու եւ կամարներու կրելիք ճնշում-
ներուն հորիզոնական փոխանցումներուն
չէզոքացումը: Ասկէ՝ յատակագծային
եւ ծաւալական նոր լուծումներ, ուր
դմբէթակիր կամարները կը յինուեն ար-
տաքին պատերուն, կամ ուղղակի անոնց
կցուած որմնամոյթներու վրայ: Ճնշում-
ներու հորիզոնական հրումը լաւագոյն
ձեւով արտաքին պատերուն վրայ բաշ-
խելու համար՝ կ'օգտագործուին նաեւ
խաչաձեւ կամ քառաթերթ կերտուածքին

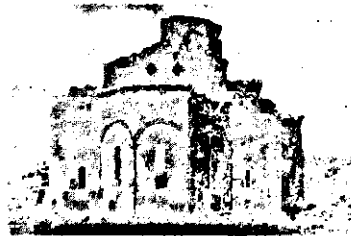
Թալիմի Մայր Եկեղեցիի յատկագիծը

չորս ապսիսները՝ դժբխաբար ծածկուած. այսպիսի ապսիսները կը ստանան կառուցողական նշանակութիւն եւ կը դառնան յենման խորշեր: Յենախորշերը արտաքինապէս կը վերարտադրեն ներքին կիսազանաձեւ կտրուածքը, կամ կ'ունենան ըլլալ ուղղանկիւն, ըլլալ բաղձանիստ եզրանկար: Ուղղանկիւն թաղածածկ խաչաթեւերը սովորաբար երկուսն ծածկոյթ կը կրեն, իսկ բաղձանիստ յենախորշերը ծածկող զմբէթարդերը կը ստանան վրանաձեւ ծածկ:

Տուեալ ժամանակաշրջանին՝ կատարելութեան հասած է նաեւ հայոց զմբէթաշինութեան թէքիքը: Իւր սկզբնական զարգացմամբ առնելով հաւանաբար թէ՛ ժողովրդական բնակարաններու հազարալէնէն, թէ՛ արեւելեան ազդեցութիւններէն (Կեղք. Ասիա եւ Իրան, ըստ Մարշալի Վիլհելմի), թէ՛ հելլենիստական աշխարհի դամբարանային շինութիւններէն, բոլորակուսի խորիւսի վրայ շէջնակաձեւ կամ բաղձանկիւնի թմբուկ եւ զմբէթ շանգչեցնելու արուեստը դարձաւ հայ ճարտարապետներու ամենամարտար փորձառութիւններէն մէկը: «Հասունութեան տարօրինակ պակաս մը կը գտնուի՝ կը գրէ Մտրաշիկովսկի Ասորիքի կառուցածքներու գմբէթներուն մասին խօսելով, որ շատ աւելի կը շնչտուի, երբ կը մտաբերեմք, թէ կառուցողական այդ տարրը ի՞նչ զարգացումներու էր հասցրած Հայաստանի մէջ...» (աւել. «L'ancien art chrétien de Syrie» էջ՝ 86):

Ասորեանական զարգացումը Զ. - Է. դարերուն արդէն ընթացիկ կառուցողական տարրը դարձուցած էր հայկական հովհարաձեւ շէքիքը (Trompe): Առաջին շարքի չորս մեծ շէքիքները զմբէթակիր քառակուսին կը վերածեն ութանիստ խորիւսի մը, որուն վրայ երկրորդ շարքի ութ փոքր շէքիքները կը յառաջացնեն 16 նիստ ունեցող բաղձանկիւնի մը. ասոր վրայ կը հանդիշ թմբուկը: Թմբուկները ընդհանրապէս ութանիստ են, բայց Է. դարուն կը գտնենք արդէն 12 եւ 16 նիստով թմբուկներ: Թմբուկին վրայ բացուած լուսամուտները խորհրդաւոր լոյս մը կը մագնէ՝ դէպի տաճարին կեդրոնական մասը:

Երամուտքեր կը դնենք սովորաբար տաճարներու հարաւային եւ արեւմտեան կողմերուն վրայ: Բացուածքները՝ դռներ եւ պատուհաններ՝ տակուսին կը պահեն զգալի չափեր եւ տաճարները ընդհանուր առմամբ լաւ լուսավորւած են: Դռները ծածկուած են հորիզոնական բարաւորներով, իսկ պատուհանները՝ կիսաշրջանաձեւ կամարներով. արտաքին պատէն դէպի ներս՝ պատուհանները հետզհետէ կը լայնանան: Ամբողջական պատուհաններու հաստատման դժուարութեան պարագային, պտտերուն մէջ կը տեղադրուին փոքր, կլոր լուսամուտներ: Պատուհաններն ու լուսամուտները, ինչպէս նաեւ զանազան շրջապատող խիւերը, իրենց բաղձազան զարդատեսակներով, պատին շրջութիւնը կ'աւրին. ուղարուեստական շնչտուութեամբ կուստան տնոր, առանց սակայն փոստերու ա-

Թալիմի Մայր Եկեղեցի

նոր միաւորին հանգամանքին: Արտաքին պատկերը կը հետեւին պատուհաններու կամարներու կորութեան ապա, կիսաբոլորակը ամբողջացնելէ ետք, գլխի աջ եւ ձախ կը բեկուրին՝ ուղիղ անկիւնով: Է. պարու կէտերէն ետք, զնդարունստական շեշտաւորումը կը հարստանայ կոյր կամարաշարքերով, երբեմն նաեւ զարդաքանդակային զօտիներով (ընթացիկ մոթիֆներ՝ նուազ եւ խաղող): Այս բոլորով հանգերէ, ժլատութիւնը կը մնայ տիրական գիծ. պատը իր տպաւորիչ հարթութեամբ կը շարունակէ ունենալ իւրաքանչիւր արտայայտչականութիւն. զայն պարզարող պատկերներն ու զօտիները, ինչպէս նաեւ լոյսի եւ մութի խաղեր յառաջացնող խորշերը, անոր զնդարունական արժէքը կը բարձրացնեն, զանդաւանդութիւնը կը շնորհեն, առանց ստեղծելու զայն մասնատելու կամ տարբարող դրելու: Պատը ամբողջութիւն կը կազմէ:

Առանձին զարգացում կ'ունենան նոսեւ պատկերաբանականները, որոնց մէջ, ընդհանուր քրիստոնէական մոթիֆներու կողքին, յաճախակիօրէն կը գտնենք Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ Թազաւորը, Երբեմն՝ նուիրատուներ, եւայլն: Պատկերաբանականներու կողքին կը գտնենք նաեւ շինարարական արձանագրութիւններ (նուիրատու իշխաններու, եկեղեցականներու, պարագայաբար՝ կառուցողներու անուններ, վարպետներու նշանագրեր, եւայլն):

Այս շրջանին եւս, ինչպէս Գ. Ե. զարեռն, ընդհանուր սովորութիւն էր՝ յուշարձանները ծածկել կղմիներով:

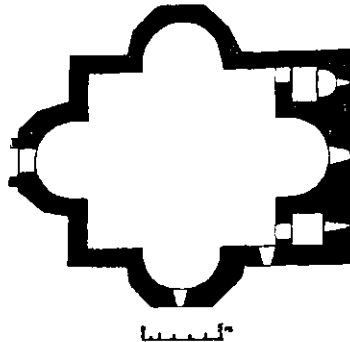
Ինչպէս ըսինք արդէն, ոճային հոյակապ միութիւն մը կը շարկապէ հարկական ճարտարապետութեան Ռոկոկոյի ձեւերու ընդարձակ բազմազանութիւնը: Կնդրոնազմիթ խաչաձեւ տիպարին ընդհանուր տարբերակները փորձուած ու կառուցուած են, միշտ մնալով ոճային նոյն ընդհանուր սկզբունքներու սահմանին մէջ. փնտռուած պարզութիւն եւ պոետութեւն ու ծաւալներու տպաւորիչ յստակութիւն, ոչ մէկ աւելորդ, ինքնանպատակ

պատկերաբան: Հաւատարմութիւն կառուցողական մեծ միաւորներու ոչ-վերլուծական, այլ համադրական սկզբունքին, մեծ միաւորները (որմեր, գմբէթ, դամբէթակիր շորտ մոյթերու ամբողջութիւն, հալլան), գմբէթ եւ ծաւալներու բացառիկ ներդաշնակութեամբ մը զիրար կը լրացնեն՝ յառաջացնելու համար ամբողջութիւն մը, որ միութիւն կը կողմէ ինքնին: Ոչինչ կու գայ աւելի ընդհանուր այդ միութիւնը, քանի կառուցողական անշեղէի տրամաբանականութիւն մը չի թոյլատրեր գոյութիւնը շինարարական արդարացում չունեցող ոչ-օրկանական մասերու: շինութեան որեւէ մէկ մասը պէտք է ըլլայ տրամաբանական, եւ ինքզինք արդարացնէ իրեն կառուցողական անհրաժեշտութիւն:

Յատկութեան եւ ներդաշնակութեան փնտռուածն ու տրամաբանութեան ներկայութիւնը հայ միջնադարեան արուեստը կը կուսեն մէկ կողմէ անքիւ շրջանին, միւս կողմէ՝ եւրոպական Վերածնունդի դասական արուեստներուն հետ: Պարագայական չէ հայ-գաղափարաւարապետութիւն անուանուածը, զոր քանիցս գործածեցինք: Հայաստանը կը ներկայանայ ոչ միայն իբրեւ հանդիպման եւ համադրման վայրը տեղական, արեւմտեան եւ արեւելեան ձեւերուն, այլ նաեւ որպէս աշխարհային կենսունակ աշխատանոց՝ ուր շարունակուեցան անքիւ գաւառականութեան սկզբունքներն ու ըմբռնումները, հետագային վերադարձնուեցան իրենց հայրենիքին:

«Ծաւալների ներքին գաղափարաւարապետականութիւն, դիկորատիւ ձեւերի սկզբիւ պարզութիւն եւ յստակութիւն, կառուցութեան ներքին յօրհանգիստային ցայտուն դրսեւորում, անալոյս եկեղեցական սկզբունքները՝ որոնց վրայ խառնուած էր այս դարաշրջանի (նարարապետութեան ամբողջ զարգացումը), կը գրէ ճարտ. Ս. Մնացական-Կանը, «Արեւիկ հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» գրքին մէջ (էջ 174):

Այժմ քննենք տուեալ ժամանակա-

Մաստարայի եկեղեցիի յատակագիծը

չրջանի ճարտարապետական կարգ մը հիմնական ձևերուն առանձնաշատկութիւնները:

Բ.— ԳՄԲԵԹԱԿԻՐ ՊԱՋԻԼԻՔ
ՏԻՊԱՐԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ:—

Գուգարաց աշխարհի Օձունի եկեղեցին (ներկայ Հայաստանի Ուղունյար դիւղը) կը պատկանի եռանաւ դմբէթակիւր պաղիւթքներու տիպարին: Կառուցման ստույգ թուականը անյայտ է, բայց սճային ձեւերն ու մանրամասնութիւններու մշակման եղանակը զայն կը կապեն Ձ. դարու կերտուածքներուն:

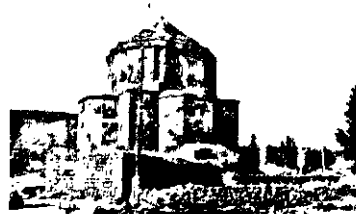
Օձունը բաց-վարդագոյն ֆելզիտէ տպաւորիչ կառուցուածք մըն է, 31,5×20,6 մեթր արտաքին չափերով (ունանորահները ներսուսայ): «Տաճարի ճարտարապետութիւնն աչքի է ընկնում աւր-ւագծի զուտ արտայայտութեամբ, ճարտարապետական լակոնիկ ձեւերով եւ համաչափութեամբ մրրագեղ կատարելութեամբ: Յուշարձանի աստիճանաբար փոքրացող ծաւլներն աւարտում են օրթանիտ գմբէթի թմբուկով եւ վեղարածիւ ծածկով»: (Շ. Ազատեան եւ Յու. Թամանեան, — «Յուշարձաններ Հայկա-

կան ճարտարապետութեան» — պրակ Բ. — Օձուն, — Երեւան, 1960):

Ներքին տարածութիւնը երեք զոյգ մոյթերով բաժնուած է երեք նաւերու, որոնք ծածկուած են թաղակիր կամար-ներու վրայ յենուած թաղակապ առաստաղով: Արեւելեան պատին կողմը կը գտնուի պաշտածեւ խորանը: Խորանին կողմի չորս զանգուածեղ մոյթերը գլխաւորէ կը կրեն:

Եկեղեցին մուտքի եւ երկայնական երկու կողմերէն չրջապատուած է արտաքին կալըրիով, որ կ'ընդգրկէ ընդհանուր ծաւալը եւ գեղարուեստական զուտ շէտաւորում կու տայ անոր: Տանիքը, որ իր խաչաձեւուած ծածկերով կը դրսեւորէ դմբէթակիւր քառակուսին ստեղծած քառաթեւ կառոյցը, նախապէս եղած է կղմինորածածկ. ներկայիս քարածածկ է:

Էջմիածնայ Գայեանի եկեղեցին մէջ (եզր կաթողիկոսի կողմէ կառուցուած 630 թուականին), արտաքին սրահը արդէն իսկ տահմանափակուած է արեւմտեան գլխաւոր մուտքի կողմին: Գոյեանէն, ինչպէս եւ մօտաւորապէս նոյն յատակագիծը ունեցող Բագաւումի եւ Մրէնի տաճարները, ունենալով ուղղանկէն ընդերկայնական յատակագիծ, կը կապուին եռանաւ դմբէթակիւր պաղիւթքներու կերպարին, բայց համեմատաբար աւելի սեղմ են, քան Օձունի տիպարը եւ ունին միայն կեղծոճական չորս մոյթեր (կը մօտենան աւելի՝ Տեկորին): Այստեղ նաեւ, կեղծոճական մոյթերուն վրայ բարձրացող դմբէթակիւր կամարներուն եւ

Մաստարայի եկեղեցին

անոնց համապատասխանող թաղերուն միջոցաւ յառաջացած խաչածէս դրուածքները իր դրսեւորումը կը գտնէ արտաքին ծածկերուն մէջ։ Մրէնի կառուցումը, իւրիսան Դաւիթ Սահառունիի կողմէ, աւարտած է 639-ին։ Իսկ Բաղաւանի շինարարական արձանագրութիւնը կու տայ կառուցման թուականը (631-639) եւ, հազուադէպ պարագայ, ճարտարապետին անունը՝ Իսրայէլ Դոռազնեցի։

Գ.— ԲԱՊԱՐԱՆԸ ԵՒ ԵՐԿՈՒ
ՏԻՊԱՐՆԵՐՈՒՆ ՄԻԱՋՈՒԼՈՒՄԸ .—

629-ին կառուցուած Բաղարանի սաճաքը իր յատկապէս շատ կը մօտենայ իշխանայ Ե. դարու մայր տաճարին (կեդրոնափմէթ քառաթեւ քառակուսի)։ Սորչիկովսկի այս տիպարը կը կապէ մազդէական մեհաններուն (տես «L'Art et l'architecture de Syrie», էջ՝ 66-68)։ Բայց գմբէթակիր կառույցը աշտուղ կը սահմանափակուի չորս մոյթերուն միասին, եւ կողմնակի չորս ապսիտները, շատ աւելի ցած քան թմբուկը, յենման խորշի դեր չեն կատարեր (Եշխանի մէջ՝ գմբէթի ծանրութեան հորիզոնական հիման ուժերը կը փոխանցուէին չորս ապսիտներուն, յենման խորշի պաշտօն տալով անոնց)։ Բաղարանը կարծես կը պատրաստէ նաեւ եռաշարի տաճարներու զրութիւնը, զոր հետագային պիտի դառնանք Զուարթնոցի մէջ։— առաջին յարկը, այստեղ, քառապիտ խարխիսն է, երկրորդը՝ գմբէթակիր կամարներուն եւ համապատասխան թաղերուն յառաջացուցած խաչածէս դրուածքները, երրորդը՝ գմբէթը։

Բայց Բաղարանի տիպի զարգացման կարելիութիւնները սահմանափակ պիտի մնային, եթէ անոնք չհամադրուէին գմբէթակիր պաղիլիքներու կերպարին հետ, ստեղծելու համար երկաթեղան յատկապէս, բայց կողմնակի (հիւսիսային եւ հարաւային) ապսիտներով տաճարները։ Առաջին փորձերէն մէկը ե-

ղաւ Իսիմի պաղիլիքի վերակառուցումը՝ 607 թուականին։ Աւելի ուշ, Է. դարու երկրորդ կէտին, նոյն ընդհանուր սկզբունքին վրայ կառուցուած կը զբտնէիք Խալիմի շէնք կաթողիկէն (մայր եկեղեցի)։ Կողմնակի ապսիտները օրկտնական դեր ունին եւ կը կապեն յենախորշեր, բազմախաւ կտրուածքով։ Նիստերը, արտաքինապէս, կը կրեն կոյր կամարաշարքեր։ Մեծ խնամքով մշակուած են շքամուտքերը եւ պատուհաններու պսակները (որոնց մաթիֆները երբեք չեն կրկնուիր)։ Արեւմտեան (զլխաւոր մուտքի) ճակատը պեղարուեստական յատուկ շէտաւորում կը ստանայ նաեւ իր երկու վերնասլաց խորշերով, որոնք թեւեւս զուրկ են կառուցողական յատուկ նշանակութենէ, բայց մեծապէս կը բարձրացնեն պատի հարթութեան արտաքին յատկանքները։ Տաճարի ներքին որմերուն վրայ տակաւին կարելի է գտնել հարուստ որմնանկարներու հետքեր։

Դ.— ԱՆՄՈՅԹ—ՔԱՌԱԹԵՐԹ ՏԻՊԱՐԸ
ԵՒ ՅԵՆԱԽՈՐՇԵՐՈՒ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ .—

Մէկ այլ զարգացումով՝ կեդրոնական չորս մոյթերը կը փակին պատերուն (վերածուելով որմնամոյթերու) կամ ըստ լոյրովին կը չքանան։ Չորս պատերու ամբողջութիւնն է, այն ատեն, որ կը կատարէ գմբէթակիր քառակուսիին դերը։ Բայց լաւագոյնս չէզոքացնելու համար գմբէթի ճիւղման հորիզոնական փոխանցումները, կողմնակի չորս ապսիտները կը կատարեն յենման պաշտօն (կը դառնան յենախորշեր)։ Յենախորշերը ներքնապէս կիսադաշտաձեւ կառոյց ունին եւ ծածկուած են գմբէթադրով. արտաքինապէս՝ անոնց հզորագիծը ուղղանկիւն է կամ բազմանիստ։

Այս տիպի մտադրացումով են կառուցուած Է. դարու բազմաթիւ փոքր մատուռներ, ինչպէս ուղղանկիւն ազոտ խաչի կերպարով՝ Լւբաթի, Մանկանցի եւ Թալիմի կամսարաններու փոքր ե-

Աշտարակի Կարմրաւոր Մատուռը

կեղեցիները, արտաքինապէս բազմանիւստ ապսիսներով՝ Ալամանի, Ագարակի եւ Հառիճի մատուռները (կեղբոնական խորանին շուրջ՝ Ագարակը ունի երկու փոքր սենեակներ, իսկ Հառիճը՝ մէկ սենեակ), բայց մոնաստիղ՝ թէ՛ կառուցողական մտայնացման եւ թէ՛ զեղադիտական տեսակէտէ, շատ աւելի հետաքրքրական՝ Աշտարակի Կարմրաւոր մատուռը, եւ Մաստարայի ու Արթիկի եկեղեցիները:

Կարմրաւորը փոքր չափի (6×7,5 մէթր) շատ զոդտրիկ կառուցուածք մըն է, մեղի հասած փաստօրէն անաղարտ լիճակով՝ իր է. դարու յատկանշական

կղմինարածածկ դմբէթով (ասկէ 10-15 տարիներ առաջ միայն՝ կատարուած են արտաքին մասնակի նորոգութիւններ): Պարզ, քառաթեւ կառուցուածք մըն է անիկա, արեւելեան խաչաթեւին մէջ տեղադրուած խորանով: Արտաքինէն՝ խաչաթեւերը ծածկուած են երկուսն էլ ծածկով:

Ներքին տարածքը շատ աւելի ընդարձակ է արդէն Մաստարայի եկեղեցիին մէջ, որու արտաքին ծանր, բայց յիշեցիկ կազմող ծաւալները մեծապէս տպաւորիչ են: Բազմանիստ յենարոշերը եւ պատերու անկիւնային հատուածները կը կրեն լայնանիստ դմբէթը, որ նախապէս եղած է Կարմրաւորի դմբէթին նման զրեթէ կիսաշնորհաձեւ եւ կղմինորբումով: Շատ տպաւորիչ եւ միակատր էն նաեւ ներքին ծաւալները (չափերն են՝ 11,2×12 մէթր): Դմբէթի ճնշումը թաշխուրած է յենման խորշերուն եւ անոնց միջեւ տեղադրուած լայնաթուիչ շեփոններուն վրայ:

Նոյն քանիւնդիսինը ունին է. դարու երկրորդ կիսուն կառուցուած Արթիկի մեծ եկեղեցին, որ դժբախտաբար կիսաքանդ վիճակ ունի, բայց որու մնացորդներուն վրայ կը տեսնուին Ձուարթնոցի ձեւերուն ազդեցութիւնները, ինչպէս նաեւ, համեմատաբար աւելի փոքր, Հառիճի եւ Ոսկեպարի մատուռները:

Աւելցնենք՝ որ Մաստարան, Արթիկն ու Ոսկեպարը իրենց կեղծոնական խորանին շուրջ ունին փոքր աւանդատներ, թերեւս հետագայ յաւելումներ կազմող, որոնք պատճառ կը դառնան որ շէնքի տրեւելեան բաժինը ըլլայ աւելի զանազան ծային՝ խախտելով կատարեալ ազատ իւրի դրութիւնը:

(Մնացեալը յաջորդով)

Հ. Յ.

Լ. ՄԿՐՏՁԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՒԵԼԻՑ ԿՈՂՄԱՆՔ

Այժմ կարող ենք ասել, որ Հայաստանում փառատուրէն հիմք է դրուած իսկական ազդեցութեանը, ինչպէս եւ Հայոց Արեւելից կողմանքի պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեանը, ի դէմս Աս. Մնացականեանի մենագրութեան: Այսուհետեւ ինչ էլ որ տրուելու լինի՝ այդ գործի տրամաբանական շարունակութիւնն է հանդիսանալու: Եւ քանի որ սովորաբար գործը բխում է անձից, այլ ոչ թէ ընդհանրապէս, ապա նպատակաւորօրէն է մի քանի ծանօթութիւններ տալ գիտնական Մնացականեանի մասին: Առատուր Մնացականեանը Հայաստանի տոհմիկ մտաւորականութեան բազմաշնորհ, օժտուած եւ վաստակաւոր դէմքերից է, առանց տիտղոսի վաւերական ակադեմիկոսներից: Ծնուել է Արաղածամերձ այդչաւս քաղաքի Ռսկեվազ գիւղում, մօտաւորապէս 1810 թուին: Բարձրագոյն կրթութիւնը իրերի բերմամբ ստացել է Թիֆլիսում, իսկ ապա Հայաստան վերադառնալով՝ ամբողջովին կապուել մեր Մատենադարանին, մինչեւ հիմա էլ հանդիսանալով նրա գիտական անձնակազմի սիւներից մէկը: Մասնակցել է պատերազմին եւ

ճաշակել ժամանակաւոր գերութեան դաւնութիւնները (տես «Գրական թերթ»-ի 67 թուի Օգոստոսի 4-ի համարում՝ Վահագն Դաւթեանի յօդուածը): Երեսնական թուականների երիտասարդ բանաստեղծ ԱՄԱՏՈՒՐ ՇԵՄՍԸ 1955 թուին հանդէս եկաւ որպէս արուեստագետ՝ իր «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԱՐԴԱՐՈՒՆՍԵԼ» պատկերի գրքով: Այնուհետեւ երեսաց իր գրականագէտի դէմքով՝ հայ միջնադարեան բանահիւսութեան ուսումնասիրութեամբ: Այժմ էլ, պարզուած է, առաջնակարգ պատմաբան է: Այսպիսով, մենք մեր առջեւ ունենք մի հայ գիտնական, որն իր կեանքի տարբեր փուլերում ճանաչուել է որպէս բանաստեղծ, արուեստագետ, գրականագէտ եւ պատմաբան: Այսօրեւ թիւ չէ՝ բազմաշնորհ կոչուելու համար: Բայց տուեալ գէպքում մեզ հետաքրքրում է Մնացականեանի «Աղանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը» մենագրութիւնը: Իսկ այդ գիրքը հիմնական գծերով ներկայացնելուց եւ նրա կապակցութեամբ մեր անհատական խորհրդածութիւնները շարադրելուց առաջ՝ մենք դեռ ուրիշ շատ ասելիքներ ունենք:

Բ.

Եթէ մարդկային որեւէ հասարակա-
նութիւն ինքնուրոյն ժողովուրդ կա-
սուլի գիտելու համար անվիճելի պայման
հասարակութիւնն է՝ նաեւ սեփական ազ-
գանունն եւ լեզուանունն ունենալու պա-
րագան, ապա կարող ենք ասել, որ ա-
սորուայ ազգայնական ժողովուրդի մե-
տաւորումն սկսւում է, որքան էլ սա տա-
րօրինակ թուայ, ոչ իսկ նոյնիսկ առ-
սական շուրջմբերան յեղափոխութիւ-
նից յետոյ, երբ սովորութիւն դարձաւ
ազգեր գտնելը՝ կամ «վերացնել» իշ-
խանութեան վերահսակի գեղեցիկներ
ուսումը, այլ պարզապէս ՅՈՒՆԿԱՆ Թուա-
կաններէ կէսերէն եւ այն էլ Ստալինի
նախաձեռնութեամբ։ Ինքնին հասկա-
նալի է, որ հարցն այսպէս ենք դնում ոչ
թէ նրա համար, որ իսկապէս համոզ-
ւած ենք, թէ ազգայնական ժողո-
վուրդը կազմաւորուել է յիշելու թուա-
կաններէ։ Ոչ մի ժողովուրդ չի մեա-
սորում մի քանի կամ տասնեակ տարի-
ներէ ընթացքում։ Փանի՝-քանի՝ երկար
հարկաւորեալներ են հարկաւոր, որ-
պէսզի կայուն բնակութիւն հաստատած
մարդկային որեւէ հասարականութիւն
մշակի համակեցութեան սեփական կա-
նոններ, քաղաքակրթական հանրամասն
արժէքներ, կեանքի եւ ձգտումների ու-
րոշ համակարգութիւն, եփուի ու հա-
սունանայ եւայլն։ Այնպէս որ այս դէպ-
քում սովորաբար փաստը նախորդում է
անունին եւ ոչ թէ ընդհակառակը։ Ու
թէ «ազգայնացի», «ազգայնացիներ»
բառերը սկսեցին քաղաքացիական իրա-
ւունք վայելել սոսկ ՅՈՒՆԿԱՆ Թուական-
ներէից ի վեր, ազգայնական ժողովուր-
դը կազմաւորուել եւ գոյութիւն է ունե-
ցել դարեւ առաջ։

Ոտենք փաստերով։ Մինչեւ ՅՈՒՆԿԱ-
կան Թուականների կէսերը մեծ մասամբ
ազգայնացիներով բնակեցուած երկրներ՝
արեւելեան Անդրկովկասը կոչւում էր
Ազգայնացի, բայց երկրին ազգային դի-
մագիծ տուող ժողովուրդը համարւում
էր «թուրք», իսկ նրա լեզուն՝ «թուր-

քերէն»։ «Թուրք» եւ «թուրքերէն» բա-
ռերը բնական էին հնչում ոչ միայն հա-
յոց դրական ու ժողովրդական լեզուում,
այլ հենց իրենց՝ ազգայնացիների մօտ։
Վրացիները նրանց կոչում էին «թաթա-
րի», ինչպէս որ մինչեւ հիմա էլ արեւ-
մելտահայերէնում է։ Այնպէս որ հա-
զգայնացի» եւ «ազգայնացիներ» հա-
կացողութիւնները սկզբում հենց այն-
պէս՝ խօսակցական, ապօրինի արտայայ-
տութիւններ էին, որոնք աստիճանաբար
պաշտօնական մակարդակի հասան։ Ե-
րանական Թուականների կէսերէն, երբ
ոգի մէջ գաղտագողի սկսում էր մեա-
սորուել «սոցիալիստական ազգ» հա-
կացողութիւնը, երբ վերելում որոշուել
էր պատմութեան ընթացքում սեփական
դիր շունեցած ժողովուրդների՝ արա-
բականին յաջորդած լատինատառ ալ-
բաները ռուսական կիւրեղեանով փո-
խարինել, օրակարգի նիւթ դարձաւ նաեւ
«թուրք» ու «թուրքերէն» բառերը «ա-
զգայնացի» եւ «ազգայնացիներ» բա-
ռերով փոխարինելու հարցը։ Եւ զանա-
զան հաւաքայիններում թուրք քարտիչ-
ները վաճէ էին թափում համոզելու ի-
րենց ժողովուրդին, թէ իրենք թուրք չեն,
այլ ազգայնացի, իրենց լեզուն թուրքե-
րէն չէ, այլ ազգայնացիներէն։ Վերջ ու-
նենք մեր սեփական պատմութիւնը, լե-
զունը, կուլտուրան, - ասում էին նրանք,-
հապա էլ ինչու՞ պէտք է թուրք կոչ-
ւենք։ Եւ, մեր կարծիքով, նրանք իրա-
ւացի էին ու նրանց զործը կամայական
մայ հայրենասիրական էր։ Բնական է
աչքի առջեւ բերել ազգայնացիների
մարդաբանական միջին մարմնակազմը,
լեզուն, վարք ու բարքը, պատմականօ-
րէն անցած ճանապարհը, եւ որեւէ կաս-
կած չի մնայ, որ նրանք լրացնում են
ինքնուրոյն ժողովուրդ կոչուելու պայ-
մանները, որի մեաւորումն սկսւում է
հաւանաբար 12-13-րդ դարերից։ Մնա-
ցածը թող մասնագէտներն իրենք ճշդեն,
Բայց այսպէս չէին մտածում երկար ժա-
մանակ իրենք՝ ազգայնացիները, որոն-
ցից շատերը մինչեւ հիմա էլ նախընտը-
րում են Թուրքերայի շարունակութիւնը

և ևս ոչ չէր լինել: Կովկասի վերաբերեալ հայերէն գրութեան զանազան աշխատութիւններու և ևս վկայութիւններ ալ ունենալով, որ ցարական ժամանակ նրանք իրենց իրենց համարում էին պարզապէս անուշադրական: 17-18 թուերին Ստեփան Ծառումեանը, օրինակ, իր կողմէն ուղղում էր Կովկասի մուսուլմաններին, այլ ոչ թէ նրանցից կազմուած որոշակի ազգերի, եւայլն: Ուրեմն, պատահական չէ, որ 30-ական թուականներին կարեւր զգացուցեց որոշակի անուն պտնելու ազգայնականների ու նրանց լեզուի համար: Ազգայնական եւ լեզուական պտնելուց յետոյ կարեւր զգացուցեց նաեւ ռազմական պատմութիւն ցոյց տալու եւ մշակութային զարգացումը: Կոտորածներ: Եւ սկսեց հազարէջանական կուրուքային ղիմազիմ տուող տնտեսի ղէմքեր հաւաքելու աշխատանքը: Ամէն տեղ հարաւորութեամբ էր պատմում, օրինակ, Ստալինի եւ ազգայնական ինչ-որ պատմութիւնների զոյգի մասին՝ 12-րդ դարի նշանաւոր քաղաքները Նիզամու կապակցութեամբ: Եթե՛ն լեզուով է գրել Նիզամի Գէանջեանը, չհարցել է Ստալինը: Եթե՛ն օր-տե՛ր է ծնունդ ու ապրել: Եթե՛ն լեզուով է գրել Նիզամի, նա ազգայնական զոյգ է՝ իր վերին է տուել Ստալինը: Եւ այս սկզբունքով աստիճանաբար հաւաքեցին բազմաթիւ թուով հազարէջանական գրողներ ու ամսագրեր, ինչպէս եւ հետեւեալ: Այս նիւթը առհասարակ օրհան էլ վայելալի է, այնուամենայնիւ նախընտրում ենք այժմ շարունակել: Աղբիւրների գրաւոր եւ ամբողջական պատմութիւն ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը, բնականաբար, յիշեցնել տուցեք երբեմնի Աղուանքն ու աղուաններին: Աղուանքի պատմութեամբ, սուկայն, սկզբում քիչ թէ շատ գրաւում էին բացառապէս վրացիները, հայերը եւ ռուսները, բայց ոչ ազգայնականները: Եւ զառնէր իր ուրոյն պատճառները: Նախ՝ այդպիսի հեռաւոր ու զօռաբանական ժամանակաշրջանն ուսումնա-

որելու համար հարկաւոր է ունենալ որոշ գիտական մակարդակ եւ պատրաստականութիւն, որից զուրկ էին մեծ մասամբ ազգայնականները: Եւ ապա՝ օր-րով չէ որ ազգայնականները, մանաւանդ ասանկում ու գրոց-բրոցները, հրաժարուէին «թուրք» եւ «թուրքերէն» հասկացութիւններից, համաձայնեցին խոսել իրենց իրենց պոստը անտեսանալի կտրելու եւ որդեգրեցին ազգայնականութիւնը: Իսկ Աղուանքն ու աղուանները նրանց համար նոյնն էին, ինչ որ մեզ համար քաղաքական մարդկային որեւէ խմբաւորում՝ հեռու, անծանօթ եւ անհարազատ: Մինչեւ հիմա էլ շատ ազգայնականներ չեն ընդունում նոյնիսկ իրենց նոր անուանակոչումը եւ տէ՛ն առիթով ասում են վարացած. Եթե՛ն աղբիւրներ, ի՞նչ քան՝ մենք թուրք ենք եւ վերջ: Այս մտայնութեամբ ներքանդ, ի հարկ է, բնաւ պատճառ չունէին Աղուանքով գրադուելու:

Բայց ժամանակ անցաւ: Պատերազմ եղաւ: Մտայնութիւններ փոխուեցին: Նոր ու հրապուրիչ, կենտրոնաձիգ նշանաւոր հրապարակ եկան: Եւ զարմանքով տեսնում ենք, որ այժմ Աղբիւրն ջանում է հենց, որ ամէնից բարձր եւ շատ են խօսում երբեմնի Աղուանքի ու աղուանների, նրանց ձեռնածաւալ սկիզբունքներ, հարաւոր ու հոյակապ մշակութիւն մասին, եւայլն: Բայց ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ նպատակով են խօսում: Նրանց հաղթանակները ինչո՞ւ նոյնն է, ինչ որ անատոլեան թուրքերի «Եթե՛ն թուրքութիւնը»: Նոյն շինծու ելակէտը տանում է դէպի երեւակայական նոյնպիսի աշխարհներ, որում զայնային ախորժակներ, մղում այլեւայլ զառանցանքների: Մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացմանը շահանակցած իրենց նախահայրերից մշակութապէս ժառանգող զուրկ մնացած աղքատները՝ այժմ ամբողջութեամբ ժառանգութիւններ են որոնում կամ ուրիշների ունեցածը օրը ցերեկով կողոպտելու փորձ անում, առայժմ սոսկ յիմարամիտ ուրացումների եւ անօրինակ գրադարձութիւնների դեմով:

Աղբյուրներում, ըստ երեւոյթի, երկար մասնակցութեամբ յետոյ շատերը եկել են այն կարգապահութեան, որ այնքան էլ վատ բան չէ աղուանների նման նախաւորելու ունենալը, նրանց թողած «երաւական» նշանները՝ օգտագործելը եւ գրանց թրքականութեան ծառայեցնելը։ Կարեւորը, վերջապէս, անունը չէ, այլ աղուանների տնտեսական վրայ յենուելն ու ըստ այնմ ծառայութեանը։ Իսկ թէ ինչ են նշանակում Աղուանքը եւ աղուանները, յայտնի է ընդ որ նրանց, ովքեր այս կամ այն շափով ծանօթ են Հայոց Պատմութեանը եւ հայ որոշ մատենագիրների երկերին։ Այստեղ, երկար-բարակ բացատրութիւններից խուսափելու համար, արտագրենք ակադեմիկոս Սուրէն Երեմեանի կազմած «ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՄԱՆՈՅԹ»» գրքի բացատրական «Աղուանք» մասը։ «ԱՂԱՌԱՆԻ ԱՇԽԱՄԱՆՈՅԹ» տառած է այնտեղ, որուն աշխարհ Աղուանից, որ ընդ մէջն է գետոյն Կուրայ եւ Կովկաս լիւրին», որ նկատուին Աղուանից թագաւորութեան տերութորիան մինչեւ 387 թուականը եւ որի մայրաքաղաքն էր Կապադակը։ Այս տերութորիայի ընդհ. տարածութիւնն էր շուրջ 23,000 զո. չափ. 387 թուականից պաշտօնապէս ճանաչուեց Ուտիք եւ Արցախ նահանգների միացումը Աղուանքին 22-843 զո. չափ. տարածութեամբ, որից յետոյ Աղուանքը պարսկական էր 45-845 զո. չափ. տարածութիւն։ 510 թուին վերջնականապէս վերացուեց Աղուանից թագաւորութեան իշխանութիւնը եւ երկիրը սկսեց կառավարուել մարզպաններով, որոնց կենտրոնը դարձաւ նոր Հիւսիսային Պարսաւ քաղաքը։ Այնուհետեւ Աղուանից մարզպանութեանը հետզհետէ միացուեցին՝ Ռոտուտակ գաւառը (Փայտակարանի Հոսքոտ-Պերոտ գաւառը), Բաղկանը, Խարուանը, Շիրուանը, Զողանը, Ղեկաց եւ Քաւասպարների ազգագաւառները եւ վերջապէս Դարբանդ քաղաքը իր ամրութիւններով։ Այս տերութորիայի աճից յետոյ Աղուանից մարզպանութիւնը ընդգրկում էր 72-204 զո. չափ. տարածութիւնը։ Այստեղից երեւում է, որ Աղ-

ուանքի սահմանները, ինչպէս աճէին մի երկրի սահմաններ, ժամանակի ընթացքում իրերի բերմամբ փոխուել են եւ սոր ընդոյթ տուել երկրի տնտեսն ու ազգային կազմին։ Երեւում է նաեւ որ Կապադակիան Արցախ եւ Ուտիք նահանգները ՅՏԻ թուից յետոյ է որ մտնուել են Աղուանքի մէջ եւ կապուել այդ հատկացողութեան հետ, մինչդեռ նրանք իրականում միշտ էլ չանդիսացել են Հայոց Արեւելից կողմանք՝ իրենց յատուկ հայկական բնակչութեամբ եւ պատմութեամբ։ Երեւեանը տղայիս բացատրութիւններ է տուել Դրդ դարի նշանաւոր «Աշխարհացոյց»ում՝ առկայ նաեւ միւս բոլոր տնտեսների համար։ Պատրաստուած է եւ մի հակադրական քարտեզ։ Կարելի էր աւելին տեսլ Արցախի եւ Ուտիքի մասին, բայց Երեմեանի քարտեզում դրանք տեղադրուած են, ըստ իս, բնական անհամոզիչ եւ վիճելի գիւրգով ու մանրամասնութիւններով, որոնց անդրադառնալը գուրս է մեր նպատակից։ Թէ երբ եւ ովքեր են դրադրուել ազգականագիտութեամբ, մենք պատկերացում ենք կազմում Կ. Վ. Տրեւերի «Կովկաս-ԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԵՆԱԿՈՅԹԻ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ» առաւելից գրքից (1959 թ., Մոսկուա-Լենինգրատ)։ Ի դէպ, նշենք, որ Տրեւերը ժամանակին (1953 թ.) գրք է գրել եւ հայոց պատմութեան շուրջ՝ «Հին ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԸՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ»։ Իսկ Աղուանքի մասին 60 թուին ապուել է նրա «Կովկասեան ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՄԸՇԱԿՈՅԹԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ» նոյնպէս առաւելին միւս աշխատութիւնը։ Այնպէս որ Տրեւերը կովկասագիտութեանը անձանոթ տնտեսագիտութիւն չէ եւ արժէ յատկապէս նրա գրքի վրայ կանգ առնելը։ «Կովկասեան Ալբանիայի պատմութեան եւ մշակոյթի ակնարկներ» գրքի հրատարակչական բացատրականում առւած է, թէ ճայս գիրքը հանդիսանում է առաջին ընդհանրացնող փորձը Անդրկովկասեան հնագոյն պետութիւններից մէկի՝ Կովկասեան Ալբանիայի պատմութեան գծով, մ. թ. ա. հ-րդ դարից

մինչև մ. թ. 7-րդ դարը: Ինչու՞ է պատմութիւնը պահում մ. թ. ա. 4-րդ դարից: Որովհետեւ Աղուանքի ժառին յունական եւ հռոմէական տառչէն դրաւոր զկայութիւնները վերաբերում են այդ դարին: Իսկ ինչու՞ մինչև մ. թ. 7-րդ դարը: Որովհետեւ արաբական զբաւանմից յետոյ բարձրովին այլ պահանքներ եւ ստեղծումներ Աղուանքի համար: Երկրի կէտը կազմող Հայոց Արեւելից կողմանքի հայ բնակչութիւնը, թուրք, լեզգուով, մշակոյթով ուժեղ ու անասնապահ լինելով,՝ պահում է իր հայկականութիւնը: Իսկ միւս կէտի թաղմացը (26-ից աւելի), բազմախղու եւ մարտադուռ բնակչութիւնը, անկարող լինելով, դիմադրելու, աստիճանաբար ջարդւում է, կրօնափոխ եւ լեզուափոխ լինում, որպէս ինքնուրոյն հասարակա-նութիւն անհետանում պատմութեան բե-սից. որով զանդաւաններ հասնաւորաբար պատում եւ գտնում հարեան հաստա-կից ժողովուրդները (հայեր, վրացիներ) մաս ե նոյնպէս մուգւում: Այս պարագան է որ Տրեւերին տարկւել է իր պատմու-թիւնը շարադրել 10 դարի հաշուով: Կա-միլա վասիրւեաւ Տրեւերը իր գերբը նուիրել է անգլոսալոն Թոմպէս Օրբե-լուն, որի հետ աշխատում էր Լինկոլնքա-տի ԻՄԲՐԻՏԱՌՈՒՄ: Եւ Օրբելն իմ քաղ-րութեամբ էլ հինց լայն է տեսել դիրքը: Մասաչուսապէս 400 էլանոց, բազմաթիւ պատկերներով ու երկու ջարտնգներով օտարում այդ դիրքը՝ ի՞նչ տարաբաւում եւ թէ իր բովանդակութեամբ վերին աստի-նանի հաւեիք տալաւորութիւն է թող-նում: Այնուեղ եւս կան, անշուշտ, բազ-մաթիւ սխալ հարցադրումներ, դրոյթ-

ներ եւ հզարակացութիւններ: Բայց դրանք
տւեղին չեն, քան թե՛նչ հայ, նոյնիսկ
հայրենուէր, բայց անուշադիր գիտնու-
կանի սխալներն այդ հարցում: Եւ մա-
նուսանդ՝ չեն բխում որե՛նչ կանխակի
միտումներ, այլ պալմանադուռն են
աղղուանդութեան տուեալ ժամանակի
անբաւարար մակարդակով: Մենք զրգի
բովանդակութեամբ չպիտի զբաղուենք,
սրով չենու եւ նրա քաղաքական մասը բա-
ւական չէ՝ միջ անտեղբորդ հարցերի
անդրադառնալու համար:

Տրեւեւը զբեք մէջբերենք եւ գրականութիւն» ներածական մասի 4 էջը յատկացնում է յունական եւ լատինական աղբիւրներին, զբեքէ՛ 10-ը Հայկական աղբիւրներին, ընդհանի գրելով, թէ աւստական ժամանակաշրջանի Աղուանդի պատմութիւնն ուսումնասիրելու համար չափազանց մեծ նշանակութիւն ունեն մշակական դրուար աղբիւրները: Մէկ էջ յատկացւում է վրացական եւ ասորական աղբիւրներին, շեշտելով, որ զինչ միաբերումս է՝ վրացական դրուար աղբիւրներին, որոնցից կարելի լինէր տեղեկութիւններ քոստել Իբերիային (Վրաստանին) հարեալն Աղուանդի մասին, առաջ նշանել շատ սակաւաթիւ են: Այնուհետեւ, իստակով է՝ արքայ արշարարարադէտներէ երկերի մասին, որոնց մասնութմասն տեղեկութիւններ կան Աղուանդէ հետադաս կացութեան մասին: Այսպիսով, նկատելի է, որ Տրեւեւը յստակօրէն է պատմաբանացում աղուանդադրութեան աղբիւրներին տեսակարար յարաբերութեանը վիճակը եւ չունի արհեստական նախապիրութիւններ ու ցուցական հակառակներ:

(Type - 2)

L. V.

ԲԺԻՇԿԸ ԿԵԱՆՔԻՆ ՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ՀԵՏԻ

Հեղինակ՝ ՏՌՔԹ. ՏԻԳՐԱՆ ՎԱՐՓԱՊԵՏԵԱՆ

Վէպ մը չէ՛ անշուշտ այս դիրքը, պատմութեան
նկարը հասարակ մըն ուլ չէ՛. Թէն պատմութիւններ
են որ կը պատմէ ՏՌՔԹ. Տիգրան Վարժապետ-
եան, յայտնորէն անհետեւ իր բժշկի կեանքէն.
"Վ անկի առիթը ունի յարաբերելու մարդկա-
յին տառապանքի, յուզիչ սպորտներու անկա-
րագրիկ նշանու, քան բժշկի, իր տուրեայ յա-
րաբերութեանց ընթացքին:

Տիգրան Վարժապետեան կը նկարագրէ պարզ,
անպակաս լեզուով մը, կարծես հպանցիկ, բժիշ-
կի մը նման, որ կը խուսափէ լափէն աւելի մը-
խընդհանրէ իրեն ներկայացող երեւոյթներու խոր-
քին մէջ, մնալու համար անաշու ախտաճանա-
չողի, յուզումներով չկուրացած դիտողի գիտա-
կան մարդու գերին ու պարտականութեան մէջ:
Ասկէ, զրականութիւն կարգացած լըլլալու,
լրագրային անշնչապատմութիւն մը ըմբռնեան
ըլլալու տպագրութիւնը:

Սխալ տպագրութիւն:

Կարելի է գրականութիւն տալ նաեւ ջափէն
աւելի պարզացուած արտայայտութիւններով,
լրագրական սեղծ նախնի. անշուշտ եթէ աշ-
խատուած ըլլայ ասիկա, մասնաւոր դիտումով,
մասնաւոր միջոցառման մը առաջնորդու համար:
Այդ պարագաներուն, ընթերցողը կը զգայ, կը
տեսնէ այն միջին ու հարուստ աշխարհը, որ նը-
կարագրուած չէ՛ հեղինակին կողմէ, սակայն
ներկայ է սողորուն ետին:

Տեղ-տեղ, կարգ մը կտորներու որոշ մասե-
րուն մէջ Վարժապետեան կը յայտնարեմէ կա-
րելութիւնները, նման գրականութիւն մը տա-
լու: Կարծես սակայն կը վարանի, կը մերժէ
անձնատուր ըլլալ իր ներքին ժողովներուն, կը
պարտադրէ ինքն իրեն գիտական մարդու
զուպ մտնելու մը, անկողմնակալ, վերէն
դիտող. միաժամանակ, կ'որդեգրէ, հայ գրա-
կանութեան մէջ այնքան ընդունալից, առ-

րածուած (գործախարար) ձեւը, պատմումի,
ու տեսնումի Ոկարագրութեան. առանց աւելի
հետեւեւրը հրթրելու համար մասնաւոր ճիշդ
բերելու:

Պեղումը, յայտնարեւմտ պիտի տանէր իր
գործը գրական աւելի կարեւոր, աւելի մոայն
արդիւնքի: Բ. Փ.

ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

(Ա. Է. Բ. ՀԱՏՈՐ)

Հեղինակ՝ ՅԱԿՈԲ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Առաջին հատորի յառաջաբանի վերջաւորու-
թեան, հեղինակը կ'ըսէ թէ որքանով յաջողած
ենք՝ պիտի դատէ ընթերցողը, որուն գնահա-
տանքէն կախում պիտի ունենայ մեր յաջորդ
հատորին հրատարակութիւնը: Ձմռանայնի
թէ հայ թատերագիրն ալ կը կարծի քաջակե-
րանքի, լաւագոյն երկեր արտագրելու հա-
մար...:

Երկրորդ հատորի յառաջաբանին մէջ հեղի-
նակը կը գրէ, թէ պատասխանելով հետը մը
բարեմիտ ազգայիններու, որոնք — լուրջ կամ
կատակ — կը հարցնեն երբեմն.

— Երբորդ հասարակ մըն ալ ունի...:

Եւ ես ամենայն լըլլալով կը պատաս-
խանեմ ահա.

— Այո՛ ... բայց միայն նախագիծ...: Եւ
սոյն երրորդ հատորը կարող էրդ մը ըլլալուն,
կրնայ լաւագոյն երգուիլ, եթէ...:

Այդ ցաւիմէ, որ ոչ առաջին հատորին մէջ
արտայայտուած սպասումը պիտի կտրեմք
զոհացնել. ոչ այլ երկրորդ հատորի յառաջաբա-
նի վերջաւորութեան զրուած վեց կտիւմէն կե-
տերը ըմբռնել:

Երկրորդ հատորի յառաջաբանը կը բացատրէ
ման. թէ հեղինակը ի՞նչ սկզբնականով դրած
է իր քառերգութիւնները համաձայն մեր ըս-
կրգրութեան, ընդունելի մէջ անխոր պահած ենք —
ազգային հայրենասիրական — բարոյական գիծը,
միշտ հանգիստ խառնուած օգտակարին: Սկզբ-
նականներն ունենալն ու ամենք հետեւելը լաւ բան
է, գրականութիւնն ու արտետող սակայն կը
պահանջեն այլ, շատ կենսական բաներ, որոնք
կը բացակային այս երկու հատորներէն:

Բ. Փ.

ԳՐԵԼ, ԱՐԴԻԻՆԱԻՈՐԵԼ

Այս տարիքում,
Համաքանքը վազո՛ց արդեն էլ չկային:
ԳԵՈՐԳ ԷՄԻՆ

Նոր տասնամյակներ: Նոր երիտասարդներ: Նոր տաղանային: Այդ տաղանայինները անձնաւորող նոր դիրքեր: Ու նոր դիրքերուն մէջ դիմադրալի նոր յատկանիշներ, որոնք ի միասին կը հաստատեն սերունդի մը գոյութիւնը:

Այլապէս ու մանաւանդ առանց վճռական իրադրժումներու՝ ինչպէս եկան այնպէս կ'երթան մարդիկ ու բնաւ արդիւնաւոր չէ եկող-գացողին մասին խօսք բանալու աճապարանքը:

Օտար վարդապետութիւններու կամ շարժումներու անուններով երդում ընել՝ տակաւին բան մը չի նշանակեր: Ինչ խօսք, որ այդ վարդապետութիւններն ու շարժումները կայուն հանգամանքներ չունին եւ անոնց խնկարկող մարդոցմէ ոչինչ կը մնայ, եթէ տաղանդը չէ գրեթէ անհանգրստացնողը, տաղանդին պարտադրած ճիգը չէ, արդիւնաւորութիւնը չէ:

Իր ժամանակին այնքան ողջունել հանած գերիրապաշտութիւնը հին քառ մըն է այսօր, բայց գերիրապաշտութեան անունով գրականութիւնը ունի ֆոլ էլիւարը, Անտրէ Գրեթօնը, Արակօնի առնուազն կէտը: Վարդապետութիւնը չկայ, սերունդը չկայ, տաղանդին արգասիքը կայ, գործը:

Պարագան նոյնն է նաեւ գոյապաշտ շարժումին: Տասը տարի առաջ միանգամայն տփռունեցաւ գոյապաշտութիւնը. տասը դարը քիչ է սակայն մաշեցնելու համար անոր ուժեղ գէմքերը՝ Ալպէր Քամիւն, Ժան Փոյ Սարթըր, Սիմոն տը Գոփուարը:

Աշխարհը ուրոյն ձեւով ըմբռնելու կերպեր ունէին վերոյիշեալները, անսպառ եռանդ, բան մը կերտելու խոր ինքնավստահութիւն: Վարդապետութիւնը ծնունդիչ ուժ չէր իրենց համար, վարդապետութիւնը ինքը ծնունդն էր անոնց խառնուածքներուն ուժականութեան, մարդկային արժանիքներուն, մեծ եռանդին, ճշմութեան, մեծ վաստակին:

Համարեաւ նոյնն է իրականութիւնը նաեւ նոր շարժումին, իմա նոր վէպին:

Նոր վէպը վարդապետութեան մը գոյնը առաւ անո՛ր համար մանաւանդ, որ անոր ներկայացուցիչները, Վիլհելմ Գրեթօր, Նաթալի Սարթթ, Բօպ Կրիշէ, Քլօա Մօրիաք, Քլօա Սիմոն դպրոցի մը պատկանելէ աւելի տաղանդ ունին, ինչպէս պիտի ըսէր Անտրէ Մօրուա:

Տաղանդ ունին:

Թիշեալ անուններէն վերջինը, Քլօա Սիմոն, վերջին տարին Վիտիւսի գրական մրցանակին արժանացաւ: Մրցանակով պսակուած գործը իր հատորներէն իններորդն էր:

Բայց Փրանսական զրականութեան մէջ նուազ կշիռ չեն ներկայացներ միւսները, սերունդի ու զպրոցի հարցերուն կապակցութեամբ նուազ շունչ ապառած ժամանակակից միւս դէմքերը: Մեր թուած վերոյիշեալ մեծագոյնը շարժումներուն բուն շրջաններուն ապրեցան, ստեղծագործեցին, ոմանք կ'ապրին, կը ստեղծագործեն ոչ մէկ հոսանքի պատկանող անհերքելի դէմքերու հսկայ փաղանգ մը՝ Քլոտէլ, Քօքթօ, Ժիտ, Մօնթէրլան, Մօրիաք, Մալրօ, Սէնթ Էքզիպէրի, Ժերօմու եւ տասնեակ ուրիշներ:

Վարդապետական ազմուկներով հրապարակը լեցնողները առանձին առաւելութիւն մը չեն ներկայացներ ասոնց վրայ: Կը նշանակէ, թէ կարեւորը անպայման հոսանքի մը անունով դրօշակ պարզելը չէ, կարեւորը խառնուածքի պատկանիլն է, ի ծննդէն ճառագայթ մը բերելու փաստը, էջերուն մէջ շնորդ գեղեցկութիւն մը գնելու արարչագործ ընդունակութիւնը:

Փորձերը նոյն արդիւնքը տուած են նաեւ մեր զրականութեան մէջ: Ընթերցողները կը յիշեն հարկաւ Զարենցի, Աբովի եւ Վշտունիի կողմէ խմբագրուած «Երեքի գեկլարացիան»: Դեկլարացիան մեծ աղմուկ հանեց օրին, աղմուկը շուտով մարեցաւ, աղմկարարներէն մէկը՝ Աբով շուտով խամբեցաւ, երկրորդը՝ Վշտունի հազիւ կրցաւ պզտիկ անուն մը չիռնել, մնաց միայն Զարենց, որ կար արդէն այդ շարժումէն առաջ, ու մնաց միշտ, որովհետեւ իրեն հետ բերած էր էականը, տաղանդը: Շարժումը շնորհազուրկ ծնած առաջինին շնորհ չտուաւ, չկրցաւ երկրորդը փրկել միջնակութենէ, իսկ երրորդը արդէն ինք պէտք չունէր անոր, որովհետեւ կը կրէր երկնատուր ընծաներու անհանգստացնող ուժը, ինքը շարժումն էր, քերթուած է քերթուած ընթացող տարերքը, գիրքէ գիրք ծաւալող յայտնաբերումը:

Բայց յիշենք դարձեալ «նոր վէպ»ին կարկառուն դէմքը, Քլոտ Սիմօնը, անոր իննը հատորները:

Իննը հատոր, եւ՝ նոյն միայն սերունդի խնդիր:

Մեր մէջ պատկերը բոլորովին տարբեր է: Մեր մէջ իննը էջ մտնողը արդէն կը տեսնէք, որ դրօշակ պարզած է, արդէն դէմք է, սերունդի մը մասին խօսելու արտօնուած: Մենք այսպէս ենք: Մենք մեզի եւ այլոց պատրանքներ տալով կը շատնանք: Վերջերս այս պատրանքը ապշեցուցիչ համեմատութիւններու հապաւ: Լաւ չէ երեւոյթը:

Մեր երիտասարդները պէտք է գրեն ամէնէն առաջ, թող ինչ կ'ուզեն ան գրեն: Մէկը թող հատորով մը խորտակէ հինն ու հնութիւնը, միւսը թող իր նորութիւնը բերէ, յորդին, յեցնեն ժամանակը, նուաճեն միջոցը: Կէս նախապատկեամբ հինը չի քանդուիր, մէկ էջով նորը չի կռուցուիր, գիրքի մը խորագիրը միտք պահելով կամ հեղինակի մը մէկ կարծիքը հոլովելով սերունդ չի կազմուիր ու շարժում առաջ չի դար:

Պէտք է գրել, արդիւնաւորել, տքել, այլով ամէն օր, գիրքի նորով ու նորութեամբ յագեցած հատոր հատորի վրայ, որպէսզի օդին մէջ ու բազմաձեւ սահմաններուն մէջ յմնայ նորը, նուաճուի, մարդիկ տեսնեն նորը, մարդիկ երջանկութեամբ կամ ստիպմամբ մտնեն «նոր»ին մէջ: Ճամբան այս է, մնացեալը՝ ժամայնաճառութիւն:

ՊԷՏԲ Է ԽՆԱՅՆԷԼ ԳՐԱԿԱՆ ԹԵՐԹՈՒՆ

Վերջին տասնամեակին մասնաւոր, ի մեծ ուրախութիւն ընթերցողին, Հայաստան հրատարակչութիւնը թերթերը սկսան հասնիլ արտասահման: Բոլորը կարդացուցան անշուշտ, բայց առաւելագոյն հետաքրքրութիւն ստեղծողը «Գրական թերթ»ը եղաւ: Հայաստանի դրական ու մշակութային առօրեային ամբողջ պատկերը ցուցնող ձեռնարկը անիկա հանդիսացաւ միշտ ու երբեք չպակսեցան իրեն այլազանութեան ու աշխուժութեան կենսական յատկանիւնները:

Անցնող քանի մը տարիներուն թերթը աստիճան մը աւելի բիւրեղացաւ, հարստացաւ աւելի եւ երիտասարդական վարակիչ շունչ մը սկսաւ ծաւալել սրտնակներուն մէջ:

Ի հարկէ, մենք նկատի չունինք պարբերաբար անոր ամբողջ ծաւալը, առաջին տողէն մինչեւ վերջին տողը պրաւող քաղաքական ու կուսակցական ճառերու վանողական բառակոյտերը: Նկատի չունինք նոյնպէս վարդապետական հարցերէ բխած վիպական դեղումները: Ասոնց քովն ի վեր, սակայն, «Գրական թերթ»ը յաջողեցաւ շահեկան տիւնակներով ներկայանալ ընթերցողին: Իր հիւրընկալած դրական, լեզուական ու պատմական հարցերու վերաբերող յօդուածները կարդացուցան մեծ հետաքրքրութեամբ: Մարդիկ հեւ ի հեւ հետեւեցան անոր, ի մասնաւորի Հայաստանի Գրողներու Հինդերորդ Համապումարի նախօրհակին:

Այս ծաւալուն գրութիւններուն կարգին՝ «Գրական թերթ»ը կրցած է իւրաքանչիւր թիւի տալ պզտիկ չափի վերլուծում մը, ակնարկ մը, լուր մը, թարգմանութիւն մը, որոնք մէկ-մէկ նպաստած են անոր վարկին:

Շրջան մը, անձի պաշտամունքի դատան շրջանին, ուրիշ ձեռնարկներու պէս շնչահեղձ ձեռնարկ մըն էր նաեւ այս թերթը: Վազգէն Մնացականեանի, Հրաչեայ Յովհաննիսեանի, Արիստակէսեանի խմբագրութեան օրերուն սկսաւ քիչ մը շունչ առնել: Վահագն Դաւթեանի օրով աւելի ուշխուժացաւ: Վահագն Դաւթեանին յաջորդեց Համօ Սահեանը: Սահեան պահեց իր նախորդին ստեղծած մակարդակը: Հիմա Համօ Սահեանը փոխարինած է ուրիշ մը, Միքայէլ Շաթիրեան, ըստ ամենայնի երկրորդական անուն մը, որուն պատկերով սկսած է եւ լոյս տեսնել թերթը:

«Գրական թերթ»ին վարժ ընթերցողին համար իրապէս տաղտկալի է վերջին թիւերուն ներկայացուցած պատկերը: Անբովանդակ ու անգոյն թիւեր:

Մենք կը գիտաբանանք բմբռնել անփառունակ այս իրողութեան տուն տուող պատճառը: Հայրենիքը հմայք, ուժ, շարժում ստեղծելու ընդունակ գրողներու սովէ՞ մը կը տատապի արդեօք, որ կեդրոնաձիգ կարողութենէ զուրկ ու բոլորովին անճաշակ մարդոց կը յանձնուի այսքան պատասխանատու գործի մը ղեկը:

Պետական ձեռնարկ է «Գրական թերթ»ը, գրողներու կազմակերպութեան մը օրգանը, ու պատլած չէ, որ անիկա այս խեղճութեամբ ներկայանայ ընթերցողին, վաղուան, ապագային:

Հարկ է խնայել «Գրական թերթ»ին ու փրկել զայն աստիճանական այս անչեղացումէն:

ԳԵՂԵՑԻԿ ԴԺՈՒԱՐԸ

Ճիշդ քսոմ տարի առաջ, այս ամսսյն, այս ամսսյն 18-ին, Հայկոյի մէջ մեռաւ հայ գրականութեան զգեցելի գծաւորը, Յ. Օշականը:

Խոնարհագոյն խաւէ մը եկած էր աշխարհ, այլ դարձաւ մոռնի մեծասան մը՝ բազմակողմանի, բազմախմբաւ, բանաբար, բանակաւոր...:

Բանաստեղծ էր, վիպագիր, քառերգի, բնագետ եւ իր ստարուգրած իրաւանշիւր էջին վրայ դրաւ Օշականեան կնիք մը, անմախքաւ ու անհրաժեշտ:

Մարագութիւն դիրքացնող կամ գուարձարեանց քաւ տուող հեղինակ մը չէր Օշական, հագեցեալ բարդ աշխարհներու մէջ մխրձունելու անօրինակ հակում մը ունէր ան, խորամտաւ, շատախաբ, անզգեամայաւ անեցեմ կարագութիւն մը, որ վիճակ վիճակի վրայ կուտակելով անաբան էջերուն մէջ, մտածում մտածումի վրայ գումարելով անեցաւ ու տուաւ իր գործերուն անավար կտայց մը:

Բարդ է Օշական, տեղ-տեղ մուր է ճշմարիտ, բայց իր բարդութիւնն ու մութիւնը չը մոհաւորէին հետեւումէ չեն, զարմացնելու եւ գարմացնելով օրորուելու եւ օրորելու կոմիտմտածած խորամանկութեմէ մը չեն գար, խառնուած-բոյն ընդոծին յատկանիշ է իր բարդը, սուգու-մի արդիւնք է իր մուրը, ըսել կ'ուզենք՝ մարդը բացակայ չէ իր էջերուն մէջ, թաւազայքը անգոյ չէ իր մութին մէջ: Մեծ պեղումներու ձեռնարկող մարդերը ի վերջոյ համէի կը վերածուին իրենց, պեղումի կը կարողին իրենց: Օշականը վարձատրող հազար գեղեցկութիւն ունի անաւարին երազով ստեղծագործ ընթերցողին:

Մեր արքայացի ընկերը, եղբայրդ Պոյա-նեան, իմտրայի դէմքը տուած պահում արժանագրած է բնորոշ սա հարցումը:

«Պէտք է՝ զանապանութիւն մը զենք այլ-եւս զգեցելի գծաւորին եւ կեցե ու անմիտ անհասկանալիին շրջանը»:

Օշական այդ գեղեցիկ գծաւորն է, կեղծ ու անմիտ անհասկանալի չէ, այն կեղծ ու անմիտ անհասկանալի, որ մոտայական խայծ մը քաւի մերկայիս եւ տաղանդի պակասէն տառապող մարդոց մօտ վերածուած է դիրքին ու միտքա-բական դրամագլուխի մը:

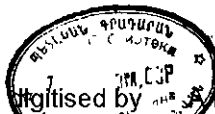
Մնաց որ, Յ. Օշականի մօտեցողը իսկայն կը հերքէ ամբողջ անունին կապուած անհասկանալիութեան առապելը եւ կը սկսի շնչել մեր պարտութեամբ մը: Ըսինք՝ թէ անհասկանալի չէ ան, պարզապէս գծաւոր է: Կը քաւէ պարզապէս մխրձունի անոր էջերուն մէջ ու արդէն գծաւորը վայելէ կը դառնայ, ընթերցողին մոռնի մէջ հայ գրականութիւնը կը ստանայ իր արժէքը, անփոխարինելի հարստութեան մը առջեւ կը գտայ ինքզինք ընթերցողը:

Օշականը, խորունկը, ընդարձակը, ծո՞վը:

Ու գեղեցիկ լուրը:—

Ընթացիկ տարւում մէջ «Համագայիւն»ը յոյս պիտի ընծայէ «Համագայիւն»ը շարքին Զ. հատորը՝ «Արեւոտազէտ սերունդը»:

Մեր յայտուք թիւերուն պիտի տանք իրմէ անսրպ կտորներ:

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆՔ

ՆՇԽԱՐՆԵՐ ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԱՆՅՆՈՂ ՍԵՐՈՒՆԴԻՑ (Քաղաքատնտեսություն),
Գառապար Յակոբյան, Թաթևիզ, Իրան, 1967

ԱՆՏԻՊ ՆԻԻԹԵՐ (Հայկական տպագրության պատմության վերաբերյալ),
Գր. Պատմանյան, Գահիրե, 1967

ՏԱՀԱՀԱՅ ԶԻՆՈՒՈՐ ԵՒ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԸ, Գ. Սիբուլենյան,
Պեյրուք, 1967

ՄԻՓԱՆԱՅ ՔԱՋԵՐ (Պատմաաճճներ), Մ. Սիմոնյան, Պեյրուք, 1967

«ԲԱԳԻՆ» ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՆ

Մեկ տարուայ ԲԱԳԻՆ կը նշարէ

Պրն. Սարգիս Ղարիպեան, (Պեյրուքէն)

Տիկ. Արշալոյս Տէրմանեանի, Մ. Նախանգեղ

ՀՈՅՍ ՏԵՍԵՐ

ԱՐԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ՎԻՐԱՒՈՐ ԾԻԾԵՌՆԱԿԸ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ)

ՏԱՐԵԳԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 22 Լ. ՈՅԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 8 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՅԿԻ

Վարչութեան հասցէ :-

G. SASSOUNI
Rue Sélim Boustani,
Beyrouth-Liban